

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

Leo y escribo en mi lengua. Maya

MEVYT •• Modelo
Educación
para la Vida
y el Trabajo

Créditos a la presente edición

Coordinación académica
Sara Elena Mendoza Ortega

Autoría del prototipo
Guillermina Duarte Hernández
Elisa Vivas Zúñiga

Asesoría y revisión académica
Elisa Vivas Zúñiga

Adaptación para la población hablante de maya
Gerónimo Ricardo Can Tec
Lizbeth Ahinoan Carrillo Can
Miriam Noemí Canché Cabrera
Isaac Esaú Carrillo Can
Abraham Dzul Dzul
Fernando Amilcar de Jesús Kú Tuz

Asesoría y revisión de la escritura en lengua maya
Fidencio Briceño Chel

Revisión y corrección de la escritura maya
Refugio Vermont Salas
Desiderio Lázaro Dzul Polanco

Coordinación gráfica y cuidado de la edición
Greta Sánchez Muñoz
Adriana Barraza Hernández

Seguimiento editorial
Tania Fernández Urias
María del Carmen Cano Aguilar

Diseño, formación y revisión editorial
Laura Sainz Olivares
Águeda Saavedra Rodríguez

Ilustración
Ricardo Pérez Rovira
Ismael David Nieto Vital
Equipo técnico proyecto IAB

Diseño de portada
Ricardo Figueroa Cisneros

Fotografía
Pedro Hiriart y Valencia
Equipo técnico proyecto IAB

Agradecemos al INALI la invaluable asesoría y revisión lingüística a la escritura en lengua maya de este material, así como la colaboración de todas las personas que nos apoyaron con textos de uso social en las comunidades de Campeche, Quintana Roo y Yucatán, a la Subdirección de Educación Indígena de la Secretaría de Educación del gobierno del Estado de Yucatán, Instituto de Cultura Maya de Yucatán, a la Academia de la Lengua Maya A.C. de Yucatán y a los Institutos Estatales de Educación para los Adultos de Campeche, Quintana Roo y Yucatán, por sus observaciones y sugerencias a este trabajo para hacerlo cada vez más digno para la población maya de la Península.

Leo y escribo en mi lengua. Maya. MIBES 3. Libro del adulto. D. R. 2006 ©Instituto Nacional para la Educación de los Adultos, INEA. Francisco Márquez 160, Col. Condesa, México, D. F., C.P. 06140.
Primera reimpresión 2010.

Esta obra es propiedad intelectual de sus autoras, y los derechos de publicación han sido legalmente transferidos al INEA. Prohibida su reproducción parcial o total por cualquier medio, sin la autorización escrita de su legítimo titular de derechos.

ISBN *Modelo Educación para la Vida y el Trabajo*. Obra completa: 970-23-0274-9
ISBN *MEVyT Indígena Bilingüe con Español como Segunda Lengua*: 970-23-0500-4
ISBN *Leo y escribo en mi lengua*. Maya. MIBES 3. Libro del adulto: 970-23-0707-4

Impreso en México

U tsoolol xooko'ob

U wáalal

U ye'esajil le áanalte'a' 4

Oochelo'ob 5

U yáax jaats 6

Jump'éeel xook 6

Ka'ap'éeel xook 35

Óoxp'éeel xook 62

Yáax p'iskaambal 92

Kamp'éeel xook 96

U ka'ajaats 124

Jump'éeel xook 124

Ka'ap'éeel xook 155

U ka'ap'éeel p'iskaambal 185

Óoxp'éeel xook 190

Kamp'éeel xook 220

U yóoxp'éeel p'iskaambal 247

U ye'esajil le áanalte'a'

Le áanalte' k ts'aik ta k'aba' beeta'ab utia'al u meyaj tech, ichile' yaan a wilik ya'abkach ts'íibo'ob yéetel meyajob ku ya'ala'al ka a beetej, le je'elo'obo' yaan u yáantikecho'ob utia'al a ma'alobkiintik a xook yéetel a ts'íib.

Ka'ajaats' yaan ti' le áanalte'a'. Kamp'éel xook yaan ti' jujunjaats.

Ichil ti' jujump'éelil le xooko'obo', ma' chéen ku beeta'al xook utia'al u na'ata'al ba'ax ku ts'a'abal ojéeltbili', tumen le je'elo' ma' táan u xu'ulsik meyajob tu'ux ka yanak a yáax tukultik ba'ax ku ya'alik jump'éel ts'íib ma'ili' a xoke' yéetel a na'atik xan, yaan xan a xook k'a'am yéetel a beetik ts'íibo'ob tu'ux ka yanak a wutskiintiko'ob. Uláak' ba'al xane' yaan a káajesik a k'ajóoltik uláak' ba'alo'ob ti' maaya t'aan, tumen k ojele' yaan u jach utstal ta wich.

Utia'al u yáanta'al le nu'ukula' yaan xan u yantal tech jump'éel u áanalte'il xook, le o'olale' k jach a'alik tech mantats' ka yanak ta k'ab, tumen ma' chéen ku ts'aik tech jejeláas ts'íibo'ob utia'al a xoki', yaan xan a beetik ya'abkach meyajob ku tso'olol tech ti' le áanalte'a'.

**Ya'abkach ki'imak óolal tumen táan
a káajesik le móduloa'.**

K jach ts'íiboltik ka a kan ya'ab ba'alo'obi'.

Oochelo'ob

Le oochelo'oba' yaan a wiliko'ob ti' tuláakal u xookilo'ob le áanalte'a', leti'ob kun a'alik tech ba'ax u biilal le meyajo'obo' beyxan ba'ax ku ts'aik ojéeltbil le *móduloa'*.

Le oochela' ku ya'alike' tuláakal le meyajo'ob ken a beeto' máak'a'anta'an utia'al a na'atik ba'ax ku ts'aik ojéeltbil le ts'íibo'obo' yéetel ka a beet k'a'am xooko'ob.

Le oochela' ku ya'alik teche' bin a ka'aj a káajes a k'ajóoltik yéetel a ch'a'atukultik ba'alo'ob yo'olal maaya t'aan.

Wa ka wilik le oochela' u k'áat u ya'ale bin a ka'aj a beet meyajo'ob ken u yáantecho'ob ma' a ch'enik a ma'alobkiintik a ts'íib.

Ichil a áanalte'e' yaan a wilik le oochela', le je'ela' ku ts'aik a wojéelt ti' ba'ax súutukilo'ob ku ya'ala'al ka a meyajt u áanalte'il xook yo'olal a beetik waba'ax k'a'abéet a kanik ku ya'ala'al tech te'ela'.

U yáax jaats

Táankelem, lóok'bayan wa nukuch máak, yaan:

▶ A beetik tuláakal ba'ax k'a'ana'an utia'al a yáax máansik ta tuukul le ba'axo'ob ku ts'aik ojéeltbil le ts'íibo'ob ma'ili' a xoko'.

▶ A k'ajóoltik tuláakal ba'axo'ob yaan ti' le ts'íibo'obo' beyxan u nukuch tuukulilo'ob.

▶ A káajesik a beetik meyajo'ob tu'ux kéen xooknakech k'a'am.

▶ A k'ajóoltik bix ts'íibta'anil yéetel u k'a'ajesik ba'ax u biilal le ts'e'ets'ek ts'íibo'ob kun e'esbil techo'.

▶ A beetik tuláakal ba'ax k'a'ana'an utia'al u yúuchul ts'íib: a yáax tukultik ba'ax ken a ts'íibtej, a ts'íibtik ba'ax ts'o'ok a tukultik yéetel a wutskiintik a meyaj wa k'a'abéet.

▶ A k'ajóoltik ts'e'ets'ek ba'alo'ob yo'olal bix u ts'íibta'al le maayao': u jejeláasil t'aano'ob yéetel u jejeláasil **a, e, i, o, u.**

Jump'éel xook

Ti' le xooka' yaan:

▶ A beetik meyajo'ob yo'olal a yáax tukultik ba'ax ku ts'aik ojéeltbil jump'éel ts'íib ma'ili' a xoke', chéen ikil a wilik le u jejeláasil letrao'ob ku taasiko'.

▶ A k'ajóoltik ba'ax ku ts'aik ojéeltbil le ju'uno'ob ts'íibta'an wa tak'a'an tu paach le nu'ukulo'ob tu'ux ku taal ba'alo'ob utia'al jaantbil wa uk'bilu', beyxan le ma'atecho'.

- ▶ A xook k'a'am.
- ▶ A ch'a'atukultik bix u meyajta'al:
 - aa, ee, ii, oo, uu.
 - U k'aaba' máako'ob, kaajo'ob, ba'alche'ob, che'ob yéetel ba'alo'ob.
- ▶ A k'ajóoltik ba'ax u biilal yéetel ba'ax tuukulilo'ob ku bisik le ts'íib ka beetiko'.
- ▶ A ts'íibtik bix u beeta'al jump'éel janal.
- ▶ A wutskíintik le ts'íib ta beetajo'.
- ▶ A k'ajóoltik bix tsola'anil ba'axo'ob yaan ti' jump'éel ts'íib.
- ▶ A k'ajóoltik ba'ax u biilal le ka'ap'éel meyajto'ob ts'íibta'ano'.
- ▶ A ketik le ka'ap'éel ts'íibo'obo'.

1. Il a wil le oochelo'oba' yéetel xok ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

Chéen tin ts'aj
jump'íit' u k'aab
u yiim wakax u
yuk'ej.

Ko'aabéet ka a xok ba'ax
ts'íibta'an tu paach le ba'alo'ob
ka manik utia'al a ts'a ti' a
chaampalo', tumen le je'ela'
ts'o'ok u k'astal, le beetik ku
jóok'esik k'aas ba'alo'ob tu
wiinkilal le chaampala'.

2. Múul tsikbalte'ex le k'áatchi'oba'.

Ba'ax j-úuch ti' le chaampalo'.

Ba'axten ka tukultik k'a'abéet u xo'okol ba'ax ts'íibta'an
wa tak'a'an tu paach le ba'alo'ob ka manik utia'al a
jaanto'.

Teche' jach ka wilik wáaj ba'ax ts'íibta'an ti' le ba'alo'ob
ka maniko'. Ba'axten.

Jaytéen a tukultmaj a xokik ba'axo'ob ts'íibta'an tu paach.

Ba'ax ku ts'a'abal ojéeltbil tu paach le ba'alo'ob ka
maniko'.

3. Il a wilej, ku ts'o'okole' ka múul tsikbaltike'ex.

Ba'ax ka tukultik ku ts'aik ojéeltbil le ba'ax ts'o'ok a wiliko'.

Ba'ax ka tukultik ku ya'alik le nukuch letrao'obo'.

Ba'axten ka tukultik ku taasik le jejeláas letrao'ob yéetel le boono'obo.

Máakalmáak jaatsil ti' le ba'alo'ob ku taasik jach k'a'abéetchaj a xokiko'. Ba'axten.

4. Xok le ba'ala'.

5. Múul tsikbalte'ex le k'áatchi'oba'.

Ba'ax ku ts'aik ojéeltbil.

Máakalmáak ti' le ts'íibo'ob jach táaj unaj u yojéelta'al ta wilaj ti' le ba'ax ts'o'ok a xokiko'.

Ba'ax jaatsil ti' le ts'íib jach unaj u xo'okolo'obo'.

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

6. Il a wil le oochelo'oba' yéetel ts'íibt ba'ax ku k'áata'al tech.

U k'aaba'

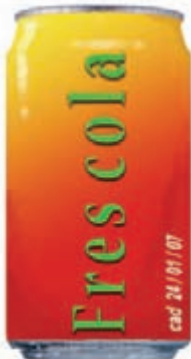
Vivi

Jach buka'aj ku taasik

U k'aaba'

Tak ba'ax k'iin ma'alob

U k'aaba'

Ba'alo'ob uts utia'al u wiinkilal máak

7. Ta wotoche' xok ba'ax ts'íibta'an ti' jeje láas ba'alo'ob a manmaj, ku ts'o'okole' ka ke tik ba'ax ku ts'aiko'ob ojéeltbil. Ket yée tel a wéet xooko'ob le ba'axo'ob ta kaxantajo' ka a wil u chika'anil wa u jela'anil yéetel le yaan ti' leti'obo'.
8. Kaxant ba'ax ku k'áata'al tech ichil le ts'íiba', ku ts'o'okole' ka nupik yéetel jump'éeel t'o'ol.

Máax beetik

U k'aaba' le
ba'ala'

Tak ba'ax k'iin
ma'alob

Jach buka'aj ku
taasik

U kúuchil tu'ux
ku beeta'al

Ba'axo'ob
ku bisik

U xookil tu'ux ku
núuka'al u t'aan
máax ku maan

Ba'alo'ob uts
utia'al u wíinkilal
máak

Uláak' ba'alo'ob
yaan ti'

K'a'ajak teche':

Le ts'íibo'ob yaan tu paach le nu'ukulo'ob tu'ux ku taal waba'axo', ku ts'aiko'ob ojéeltbil ti' le máax maniko', bix le ba'alo'ob ku taasiko', je'el bix: u k'aaba', ba'axo'ob beeta'anil, tu'ux beeta'an, yéetel uláak' ba'alo'ob.

Le je'elo'oba' ya'ab jejeláas ts'íibo'ob ku taasiko'ob tumen ya'ab ba'al yaan u yilo'ob yo'olal ba'axo'ob ku ts'aiko'ob ojéeltbil. Le beetike' yaan a wilik u tsoolol xóoxot' ts'íibo'ob, ts'íibo'ob ma' máanja'an ti' kamp'éeel t'o'ol u chowakili', jump'éeel ts'íib ku taasik 1, 2, 3, 4... -, + yéetel uláak'o'ob, beyxan u *caráturail* tu'ux ku taal: máax beetik le ba'alo', u k'aaba' yéetel jump'éeel xóoxot' ts'íib ku ya'alik ba'al jats'uts ti' le máax ku maano' yo'olal u ts'íiboltik.

Uláak' ba'al k'a'ana'an a wojéeltike', le máax konik le ba'alo' jach k'a'abéet xan u ts'aik ojéeltbil le ts'íibo'ob mina'an tu *carátulail* je'el bix u ya'alik a'almajt'aane', tumen le je'elo'obo' ku ts'aiko'ob ojéeltbil ba'axo'ob jach k'a'ana'an u k'ajóoltik xan le máax maniko', yo'olal ma' u tu'usul wa u máan u k'ab le máax konik ti'o'.

K'a'am xook.

1. Xok k'a'am le ts'íiba', ba'ale' jach kanáant a wa'alik tu beel le t'aano'obo'.

Utia'al le je'elo' k a'alik tech ka a yáax beet jump'éeel xmukul xook ta juunal, ku ts'o'okole' ka tsikbaltik ba'ax ta na'ataji'.

Tzotzil tsikbalo'ob

U tsikbalil panch'eel

Yaan juntúul ch'íich' ku ya'ala'al ti'e' panch'eel u k'aaba'.
Le panch'eela' ma' chowak u koj ka'achi', chéen kóom
je'el bix ti' le uláak' ch'íich'o'obo'.

Jump'éel k'iine' tu ya'alaj beya' ti' uláak' ch'íich' nojoch u
koj:

—Majáant ten a koj tumen bin u ka'aj ts'o'okol in beel.

Le uláak' ch'íich'o' tu ts'aj u koj u majáant le panch'eelo',
ba'ale' leti'e' ma' tu sutaj ti' tu ka'atéeni'.

Le beetik túune', bejla'e' le panch'eelo' jach táaj nojoch
u koj.

Tsikbalta'ab tumen: Agustín Díaz. Le ts'íiba' much'kíinta'ab
tumen: J. Manuel Hidalgo Pérez. U Noj Jala'achil u Lu'umil
Chiapas.

2. Múul tsikbalte'ex le k'áatchi'oba'.

Ba'axo'ob ta wilaj istikyaj ka ta beetaj le xooko'.

Ba'ax t'aanilo'ob ma' páatchaj a xokik tu beeli'. Ba'axten.

Bix ta wilajil le ts'íibo'.

A wojéeltmaj wáaj:

Le kéen yanak a beetik jump'éel xook k'a'ame', jach
k'a'abéet a yáax ilik wa a na'atik ba'ax taak u ts'aik
ojéeltbil tumen le máax jbeet le ts'íibo', yo'olal beyo' le
tuukulo' ka yanak u k'uchul yéetel tuláakal u muuk', ka
u yajes u yóol máak yéetel u jats'utsil ti' le máaxo'ob kun
u'uyiko'.

3. Yéey jump'éeel ti' le ts'íibo'ob yaan tu áanalte'il a xooko', ku ts'o'okole' ka nu'ukbesikaba yo'olal a xokik k'a'am tuláak' k'iin.

Áantaba yéetel le ba'axo'ob kun a'albil techa' yo'olal a wilik bix ken a xokil le ts'íibo':

▶ Xok xma' t'aanil le ts'íibo' yéetel ka a k'ajóolt ba'ax u biilal.

▶ Kanáant bix u ya'ala'al le t'aano'ob ken a xoko'.

▶ Ka jáan ch'enik a xook junsúutuk ken a wil jump'éeel coma (,) wa jump'éeel punto (.).

▶ Yanak mantats' ta tuukul u k'aaba' le ts'íibo', u xookil u wáalal le ju'un tu'ux yano', máax tsikbaltik wa máax ts'íibtik, beyxan máax sutk'esik ti' u yaanal t'aan. Le ba'alo'oba' jach k'a'abéet u ya'ala'al ma'ili' káajak u xo'okol le ts'íibo'.

U ch'a'tuukulil maaya t'aan.

1. Il a wil (I tahoma) le oochelo'oba', xok le t'aano'ob yaan kaabalo', ku ts'o'okole' ka ts'íibtik jump'éeel t'o'ol yáanal u k'aaba'.

le

wa

leek

bak

wa

baak

Kaan wa kan

pech wa peech

Bach wa baach

neek' wa nek'

2. Xok le t'aano'oba' ku ts'o'okole' ka wilik bix ts'iibta'anilo'ob.

saay
chaay

antal
chak

tseem
beech'

mejen
bej

piim
kiik

sikil
kib

boox
soob

tojol
chokoj

suum
kuum

lukun
multun

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

3. A'al uláak' t'aano'ob ku ya'ala'al je'el bix le ts'o'ok a xokiko'.

4. Chukbes le xóoxot' ts'íibo'oba'.

Ku ts'íibta'al **aa**, **ee**, **ii**, **oo** yéetel **uu** kéen

Ku ts'íibta'al xan chéen yéetel jump'éel **a**, **e**, **i**, **o** wa **u** kéen

1. Xok le ts'íiba'.

U bo'ol k'eban Leubio yéetel Flor

Junxóot' tsikbal

Chéen junsúukile', le xwáayo' tu beetaj u jelpajal u wiinkilal **Leubio** yéetel **Flor**, ka suutnajo'ob ka'ap'éel nukuch **áak'alo'ob** jatsa'ano'ob tumen junt'o'ol **lu'um**.

Je'el bix tu yóoltaj **Arcoiris**, u na'e', mix bik'in tu tia'alintaj **Leubio** le **ko'olel** jach u yaabiltmaje'.

Tak bejla' ku k'a'ajesa'al tu kaajil **Dos Lagunas** u ma' u'uyaj t'aanil **Leubioe'**.

Martínez Gamboa, Magali, "El castigo de Leubio y Flor", en *Antología. Lectura de Quintana Roo*, México, INEA, pp. 93, 94.

2. Ts'íibt le t'aano'ob jach booxtakob tu'ux ka tukultik unaj u bino'obo'.

U k'aaba' máak	U k'aaba' kaaj	Chéen k'aaba'
<i>Leubio</i>		

3. Xok le ts'íiba'.

Le t'aano'ob jach booxtakob, ku ya'ala'al ti'ob xane' k'aaba'ob. Le je'elo'obo' leti' le t'aano'ob ikil k a'alik u k'aaba' tuláakal ba'al yaan way yóok'ol kaabe'.

4. Xok le t'aano'oba' ka a wóolk'alt u k'aaba' máako'ob, kaajo'ob wa chéen k'aaba'ob.

laap'	in	tuunich	nook'
kool	jo'oljeak	iik'	awat
Peto	béek	kolonte'	kantúul
waye'	Sara	chak	báat
		ts'ono'ot	

5. Ts'íibt uláak' k'aaba'ob te' tu yáamo'ob yaan kaabalo'.

U k'aaba' máak	U k'aaba' kaaj	Chéen k'aaba'

Xok le ts'íiba' U kajnáalil k'áax yéetel ba'alche'ob.

Utia'al k'a'ajesbil:

Le k'aaba'obo' leti' le t'aano'ob ikil k a'alik u k'aaba' tuláakal ba'al yaan way yóok'ol kaabe'. Ichil maayae' yaan xan k'aaba'ob ku ya'ala'al ti'ob ichil kastelan t'aane' *propio'*ob yéetel *comúno'*ob.

*Propio'*ob u ya'ala'al ti' tuláakal u k'aaba' máako'ob beyxan kaajo'ob yéetel alak'bil ba'alche'ob. *Comuno'*ob u ya'ala'al ti' tuláakal u jejeláasil ba'alo'ob, che'ob, xiiwo'ob yéetel ba'alche'ob.

[illegible]

Ma' úuch ts'o'okok u beel Miriami', chéen ba'ale' taak
u ki'imakkúuntik u yóol u yíicham yéetel jump'éeel janal
suuk u beeta'al Campeche, ba'ale' ma' u yojel bix u

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

máak'a'anta'ali' le o'olale' jbin u k'áat ti' u na' bix u beeta'al.

In ki'ichpam na', úuchak wáaj a wa'alik ten bix u máak'a'anta'al u waajil cazón.

Bix ma'il, yáaxe' k'a'abéet a manik...

Páa'tiki', cha' in ts'íibtik wa ma'e'e' kéen k'uchuken tin wotoche' ts'o'ok u tu'ubul ten.

Ma'alob... Ts'íibtej.

2. Múul tsikbalte'ex le k'áatchi'oba' ka a wa'ale'ex u núukilo'ob.

Ba'ax ka wilik ku yúuchul ichil le oochelo'obo'.

Ba'axten unaj u ts'íibta'al bix u beeta'al jump'éeel janal.

A k'ajóol wáaj jump'éeel áanalte' tu'ux ku tso'olol bix u

beeta'al janalo'ob. _____ Bixij. _____

3. Il a wil le ju'una', ku ts'o'okole' ka xokik. Wóolk'alt le ka'a jo'ol k'aaba'ob yaan ti' le ts'íiba'.

U tsoolil bix u beeta'al u waajil cazón

Utia'al u jaant waxaktúul máako'ob

Ba'alo'ob ku bisik:

1 300 kg k'áak'bil cazón
100 ml vinagre
25 g lukum xíiw wa epazote
200 g kukut wa cebolla
300 g ch'ujuk iik

200 g ch'ak p'aak
 5 g kukut páap wa ajo
 Jump'íit ya'ax aceite
 10 g ta'ab
 10 g chak xa'ak'
 32 u wáalal waaj
 1 l tsajbil bu'ul
 11/2 l tsajbil p'aak k'uta'an
 Waxakp'éeel *habanero* iiko'ob
 Óoxp'éeel oono'ob
 U le' laurel

Bix u máak'a'anta'al:

Ichil 30 *minuto'* obe' ku cha'akal le *cazóno'* pak'te' yéetel *vinagre*, u le' laurel yéetel jump'íit lukum xíiw. Ku jóok'esa'al le *cazón* ichil u ja'ilo' yo'olal u luk'esa'al u k'éewelil yéetel u mejen baakel, ku ts'o'okole' ku tsi'ikta'al. Ku p'a'ayal kukut, ch'ujuk iik, p'aak yéetel kukut páape' ku tsa'ajal ti' uláak' nu'ukul yéetel ya'ax *aceite*; ku ts'a'abal ta'ab ichil, xa'ak' yéetel u yala' le lukum xíiw p'aya'ano'. Ti' le je'elo' ku ts'a'abal jump'íit k'utbil p'aaki' yéetel le *cazóno'*, ku ts'o'okole' ku ts'a'abal tijil.

Uláak' nu'ukbesajt'aano'ob:

Ku t'u'ubul junwáal waaj ichil le tsajbil bu'ulo', ku ts'o'okole' ku ja'ayal yo'olal u ts'a'abal le *cazón* yóok'olo', bey unaj u beeta'al tak óoxtéen (ku p'áatal bey ts'apakbale'), tu ts'ooke' ku ts'a'abal junwáal waaj yóok'ol bey u maake'. Ku láala'al le k'utbil p'aak yóok'olo', ku ts'a'abal xan jump'éeel chakbil *habanero* iik yéetel junxéet' oon yóok'oli'. Beyo' ku ts'a'abal utia'al jaantbil.

4. Ts'íibt yóok'ol t'o'olo'ob ba'ax ku ts'aik ojéeltbil juunjaats le ts'íibo'.

Uláak' nu'ukbesajt'aano'ob

Bix u beeta'al

Ba'alo'ob ku bisik

K'a'ajak teche':

Jump'éeel **u tsoolil bix u beeta'al janale'** bey u tsoolil xan waba'axe', tumen ba'ax u biilale' u tsolik bix u beeta'al waba'ax yéetel bix u bin u meyajta'al tu káajbal tak tu ts'o'okbal jump'éeel ba'al ku ts'íibolta'al. Le tsoolilo'obo' ku ya'aliko'ob ba'axo'ob ku bisik yéetel u beeta'al, oochelo'ob ku yáantik le tsolt'aano', yaan k'iine' ku taasiko'ob xan tsolxikino'ob yéetel ku ya'aliko'ob u kanáanta'al u beeta'al waba'ax, yéetel uláak' ba'alo'ob.

5. Ts'íibt jump'éeel u tsoolil bix u beeta'al janal.

Ts'o'ok u yojéeltik Miriam a wojel a chak jump'éeel janal jach ki', leti'e' táan u tukultik u bin u xiimbaltech yo'olal u k'áatik tech u tsoolil bix u cha'akal le janalo', chéen ba'ale', ma' tu páajtal u xáantal a tsikbal yéetel, le beetik túune' jach ma'alob ka a ts'íibt ti' junwáal ju'un u tsoolil, beyo' le kéen k'uchuke' chéen a ts'aik ti'e'. Ts'íibt le tuukulo'ob jach k'a'abéet u bisik u tsoolil bix u beeta'al le janalo', ba'ale' áantaba yéetel le k'áatchi'oba'.

Bix u k'aaba' le janalo'.

Ba'axo'ob ku bisik yéetel buka'aj ti' jujump'éeeli'.

Bix u beeta'al.

Ba'ax tsolxikinil úuchak a ts'aik yo'olal u jóok'ol jach ki'.

6. Ts'iibt yóok'ol le t'o'olo'oba' u tsoolil bix u beeta'al le janal ken a k'ub ti' Miriamo'.

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

7. Xak'alxokt a ts'íib yéetel le k'áatchi'oba'.

Yaan wáaj u jo'ol k'aaba' le ts'íib ta beetajo'.

Ta láaj ts'íibtaj wáaj ba'axo'ob ku bisik.

Ma'alob ts'íibta'anil wáaj le t'aano'obo'.

Wa k'a'abéete' utskiint a ts'íib. A'al ti' juntúul a wéet xook ka u xokej yo'olal a k'áatchi'itik ti' wa:

Ku na'ata'al wa ba'ax ku ya'alik u tsoolil bix u máak'a'anta'al le janalo'.

Le tuukulo'ob ka ts'aiko', ma' talam wáaj u na'ata'ali'.

8. Beete'ex jump'éel u tsoolil u k'aaba' janalo'ob jach k'ajóola'an ta kaajale'ex.

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____

Yéeye'ex jump'éel ti' le janalo'ob ts'o'ok a ts'íibtike'ex u k'aaba'obo', yo'olal a múul beetike'ex u tsoolil bix u máak'a'anta'al. Ts'íibte'ex ta pikil ju'une'ex.

Xak'alxokte'ex je'el bix u tsolik le k'áatchi'ob ts'o'ok a yáax xokike'exo'.

U ch'a'atuukulil maaya t'aan.

1. Il a wil (I Tahoma) le oochelo'oba', chukbes yéetel a, e wa aa, ee tu'ux ku binetiko', ku ts'o'okole' ka ts'íibtik u k'aaba' yóok'ol le t'o'olo'.

w_ **e** _ **e** _ ch

w_ _ ch

x _ _ k

x _ _ _ k

xl _ _ ch

xl _ _ _ ch

x _ _ w

x _ _ _ w

2. Kaxant yéetel ts'iibt uláak' t'aano'ob ku bisiko'ob:

ee

peek'

[illegible]

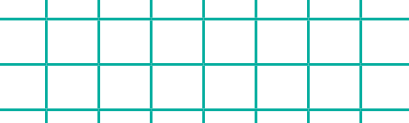
uu

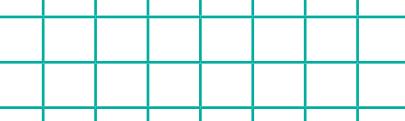
A blank 10x10 grid of squares, intended for drawing a picture.

aa

a

ee

peek'

e

tselek

uu

u

3. Ts'íibt ba'ax o'olal ku ts'íibta'al aa, ee, ii, oo, uu, beyxan a, e, i, o, u. Il a wil (I Tahoma) ba'ax ta yáax ts'íibtaj tu jaatsil xook ka a chukbes wa yaan waba'ax ku binetiki'.

1. Yóok'ol le t'o'olo'oba' ts'íibt ba'ax ku k'a'ajal tech yo'olal u k'aaba' máako'ob, kaajo'ob wa chéen k'aaba'ob.

2. Xok le ts'íiba' ka a chukbes yéetel le k'aaba'ob k'a'abéet techo'.

Mustafá	yatan	bejilo'ob	paal	k'íiwik
chuy nook'	China	na'	Aladino	máak

Aladino yéetel u nu'ukulil sáasil ku ts'aik ts'íibolo'ob kéen jáaxta'ak

Juntúul jchuy nook'e' Mustafá u k'aaba
kajakbal ka'ach tu noj kaajil jump'éel u méek'tan kaajil
_____. Ba'ale' le máaka' jach óotsil, le
beetike' istikyaj u manik ba'alo'ob utia'al u tséentik
u _____ yéetel u paal, u k'aaba'e'

_____.

Le xi'ipala' mantats' chéen bey u máan xiinximbal tu

_____ le kaajo'. U yuume' kex tumen tu

yóoltaj u ka'ans ti' u meyajil _____ ti'e', ma'

béeychaj yéeteli', le beetike' le óotsil _____

o' ti' jach yaajchajik tu yóol u ma' nu'uka'anil yéetel u

k'aak'as tuukul le u paalo', ma' xáanchaj ka jkíimi'.

Ka tu yilaj u _____ mixba'al uts úuchak u

páa'tik ti' Aladinoe', ka tu konaj tuláakal u nu'ukulil le

chuuyo' ku ts'o'okole' ka tu k'alaj le kúuchilo', ka túun

jo'op' u meyajtik k'uuch utia'al u konej, yo'olal u páajtal u

manik ba'al u jaantej.

_____ túune', ti' 15 u ja'abile', juntúul xi'ipal

jach ko', ku ts'o'okol xane' leti' u jach ma'ak'óolil ti'

tuláakal le kaajo'.

Chéen jump'éel k'iine', táan u báaxal te'

_____ o' ka tu k'ajóoltaj juntúul jpulya'aj

Africail, tu beetaj bey u suku'un u taata Aladinoe', ka tu

ya'alaj ti'e': —A yuume' in suku'un, wa ka bin tin wéetele'

yaan in sutikech juntúul meeyjil _____.

Tomado de: Repollés, José, *Las mejores leyendas mitológicas*, cuarta edición, Editorial Óptima, Catalunya, España, 2002, p. 350.

3. Núuk le k'áatchi'oba', ku ts'o'okole' ka múul tsikbaltike'ex.

Ba'ax t'aanilo'ob jach istikyaj úuchik a ts'íibtik tu'ux unaj u bino'ob.

K'aaba'ob wáaj tuláakal le t'aano'obo'.

Ba'axten.

Kaxant ichil u áanalte'il a xooke' uláak' k'aaba'ob, ku ts'o'okole' ka tsikbaltik bixo'ob.

U ke'etel ts'íibo'ob.

1. Ti' le xooka' t ilaj ts'íibo'ob ku taal tu paach le ba'alo'ob ku ko'onolo'obo' yéetel u tsoolil bix u beeta'al jump'éel janal. Ts'íibt óoxp'éel xóoxot' ts'íibo'ob tu'ux ka wa'alik bix le ts'íibo'ob ts'o'ok a xokiko'.

Ts'íibo'ob ku taal tu paach
ba'alo'ob ku ko'onolo'ob

U tsoolil bix u beeta'al
jump'éeel janal

2. Núuk le k'áatchi'oba', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik yéetel a wéet xooko'ob.

Ba'ax u jela'anilo'ob.

Ba'ax k'iin yéetel tu'ux ku k'a'abéetchajalo'ob.

Ba'ax o'olal ku ts'íibta'alo'ob.

Ka'ap'éel xook

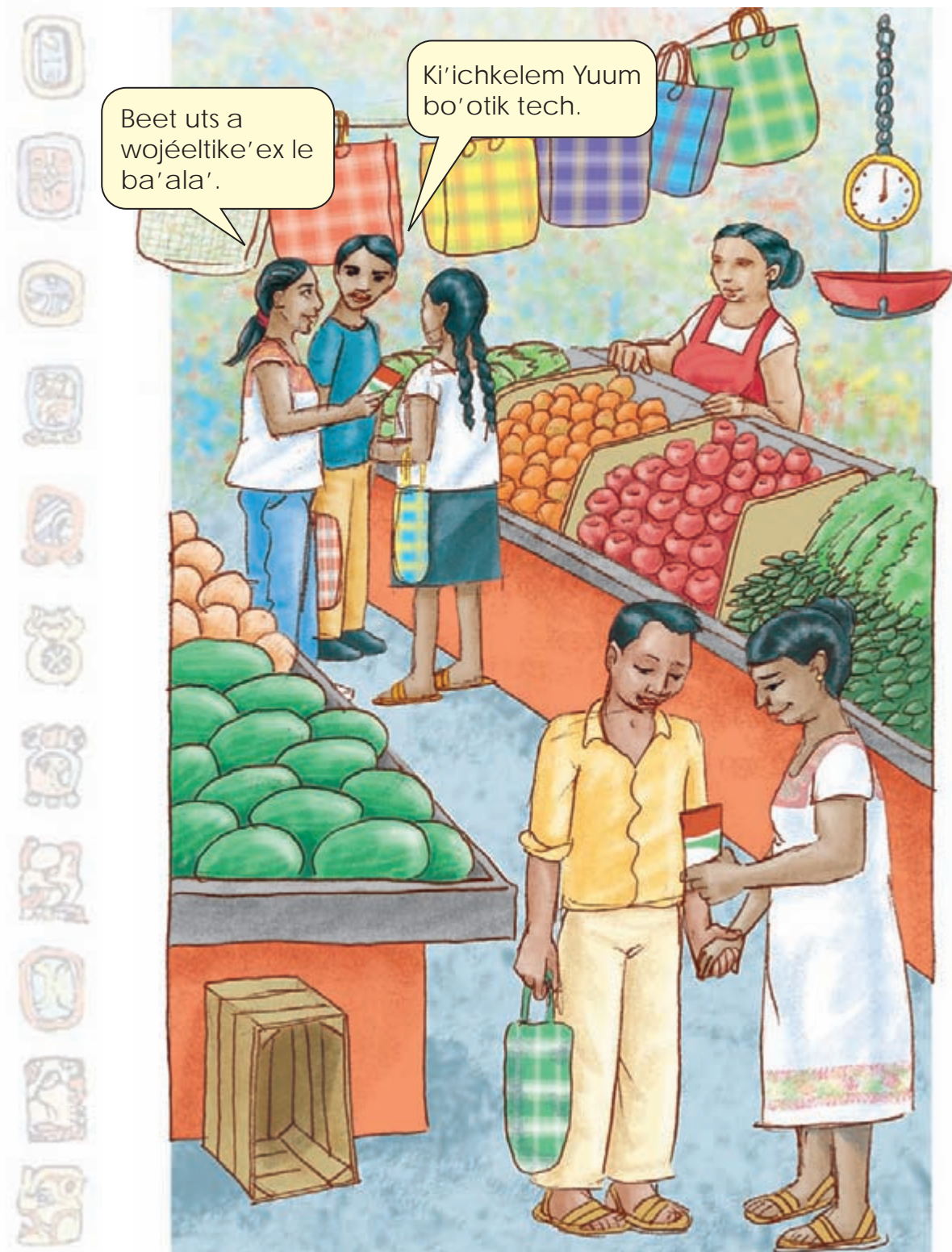
Ti' le xooka' yaan:

- ▶ A k'ajóoltik ba'ax ka tukultik ku ts'aik ojéeltbil jump'éel chan pikil ju'un chéen ikil a wilik yéetel a xokik u jo'ol k'aaba' yéetel u ka'a jo'ol k'aaba'ob.
- ▶ A k'ajóoltik tuukulo'ob ku taasik u chan pikil ju'unil "Ba'ax unaj u beeta'al tu k'iinil chak ik'alo'ob".
- ▶ A xokik k'a'am ya'ab u téenel waba'ax.
- ▶ A ch'a'tukultik bix u meyajta'al:
 - aa, ee, ii, oo, uu.
 - U bixil waba'ax.
- ▶ A k'ajóoltik ba'ax u biilal yéetel ba'ax tuukulilo'ob ken u bis jump'éel ts'íib kéen yanak a beetik.
- ▶ A ts'íibtik jump'éel *telegrama*.
- ▶ A wutskiintik jump'éel ts'íib ikil u bin a tselik t'aano'obi' wa a ts'aik uláak' tuukulo'obi'.
- ▶ A k'ajóoltik bix tsola'anil ba'axo'ob yaan ti' jump'éel ts'íib.
- ▶ A k'ajóoltik ba'ax u biilal le ka'ap'éel meyajo'ob ts'íibta'ano'.
- ▶ A ketik le ka'ap'éel ts'íibo'obo'.

1. Il a wil... (I Tahoma) le oochelo'oba' yéetel xok ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

2. Múul tsikbalte'ex le k'áatchi'oba'.

Ba'ax ju'unil ku t'oxik le xch'úupalo'.

A k'ajóol wáaj le ju'uno'. Bixij.

Tu'ux uláak' kúuchilo'ob a wilmaj.

Ba'axo'ob ku ts'a'abal ojéeltbili'.

3. Kaxant ti' chan pikil: ju'unil Ba'ax unaj u beeta'al tu k'iinil chak ik'alo'ob, ka yanak a xokik le jo'ol k'aaba'obo' yéetel u ka'a jo'ol k'aaba'ilo'ob yano'o'.

4. Núuk le k'áatchi'oba'.

Ba'ax ka tukultik ken a xok u jo'ol k'aaba' le ju'uno'.

Jayjaats yaan ti' le ts'íibo'.

Ti' jujun jaatse' máakalmáak u jach nojochil le tuukulo'.

5. Xok ba'ax ku ts'aik ojéeltbil le chan pikil ju'uno' yéetel il a wil wa le ba'ax ta tukultajo' ti' yaan ti' le ju'uno'.

6. Ts'íibt yóok'ol le t'o'olo'obo' ba'ax ku k'áata'al tech ku k'áata'al techa'.

Ba'al jach k'a'abéet u yojéelta'al ti' le ju'uno', leti'

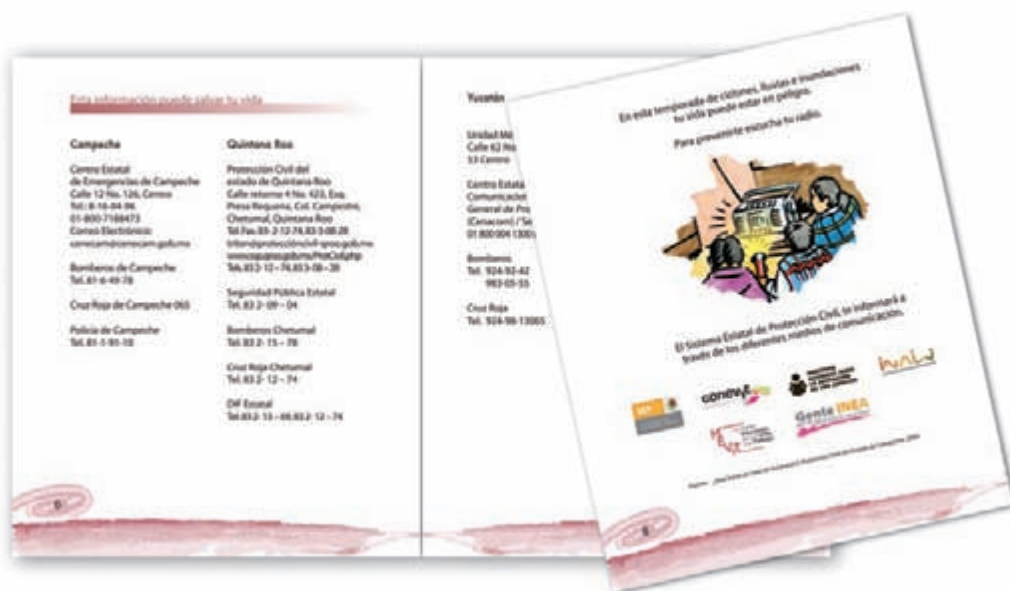

Ba'ale' ku ya'ala'al xan uláak' tuukulo' ob je'el bix yéetel

In tukultike' ba'axo'ob ku ts'aik ojéeltbil le chan pikil
ju'una' unaj u k'ajóolta'al tumen tuláakal máak tumen

7. Il a wil (I Tahoma) le chan pikil ju'una'.

K'a'ajak teche':

Jump'éeel chan pikil ju'une' jump'éeel ts'íib beeta'an
utia'al u ts'a'abal ojéeltbil ba'alo'ob jach unaj u
k'ajóoltik tuláakal máak, je'el bix le chak ik'alo'obo'.

Le ba'axo'ob ku ts'a'abal ojéeltbilo' ku t'aano'ob yo'olal
toj óolal, u kanáanta'al máak yéetel kaaj ti' k'aak'as
wíiniko'ob beyxan ti' nukuch loolob ba'alo'ob, u páajtalil
wíinik yéetel uláak'o'ob.

Le mejen pikil ju'uno'obo' yaan u jo'ol k'aaba'
yéetel u ka'a jo'ol k'aaba'ob, ku ya'aliko'ob tu'ux yaan
kúuchilo'ob utia'al u ts'o'oksa'al u tso'olol ti'ob tu beel le
ba'axo'ob ku ts'aiko'ob ojéeltbilo', u k'aaba' molayo'ob
beetiko'ob wa t'oxiko'ob.

8. Kaxant uláak' ka'ap'éeel mejen pikil ju'uno'ob, xoko'ob yéetel ts'íibt ba'axo'ob yaan ti'.

U k'aaba' le yáax jump'éeel chan pikil ju'uno':

Ba'ax ku ts'aik ojéeltbile', leti':

U k'aaba' le u ka'ap'éeel chan pikil ju'uno':

Ba'ax ku ts'aik ojéeltbile', leti':

9. Múul tsikbalt ba'axo'ob ta ts'íibtaj yéetel le yaan ti' a wéet xooko'obo'.

K'a'am xook.

1. Xok le kóom ts'íibo'ob je'el bix u k'áata'al tech ichil le () yaan tu tséelo'obo'.

- a) Man le nook'o'. (xok bey tus beelile')
- b) Man le nook'o'. (xok bey tsol xikinile')
- c) Ko'ox, ka a wojéeltej. (xok bey tus beelile')
- ch) Ko'ox, ka a wojéeltej. (xok bey tsol xikinile')
- d) Patjo'olt yéetel a'al uláak' kóom ts'íibo'ob je'el bix le ts'o'ok a xokiko'obo'.

A wojéeltmaj wáaj:

Kéen xooknakech k'a'am utia'al a ts'aik ojéeltbil ba'ax ku ya'alik le máax ts'íibto', k'a'abéet a beetik je'el bix ken a tukult u xo'okol tumen le máax beetmajilo'; jump'éele bix je'el u páajtal a beetike', yaan a jelbesik a t'aan je'el bix u ya'alik le ts'íibo', le beetike' k'a'ana'an a na'aksik wa a wéensik u k'a'amil u juum a t'aan; beyxan ka a jach k'a'ankunsej wa ka a jats'utskiins a t'aan, óol bey kéen tusbeelnakeche' wa kéen tsol xikinnakeche'.

U juum a t'aan kéen xooknakech k'a'ame' je'el u páajtal u k'exik ba'ax u k'áat u ya'al jump'éele tuukule', le beetike' k'a'ana'an k'a'alik tu beel tuláakal le ba'axo'ob k xokiko' je'el bix k tukultik unaj u juume'.

2. Xok k'a'am le ts'íiba'.

K a'alik tech ka a yáax xok ma' k'a'am je'el jaytéen k'a'abéet le ts'íib ta juunalo', yo'olal a wilik a na'atik ba'ax ku ts'aik ojéeltbili'.

Tu ya'alaj Confucioe':

A'al ba'ax a wojel. Ma' a wa'alik wa a k'ajóol jump'éele ba'al kex a wojel ma' jaaji', lelo' leti' le ba'ax jach a k'ajóolo'.

Ken a wilaba yéetel juntúul utsil máake', k'a'abéet a wilik a beetikaba je'el bix leti'e'. Ba'ale' kéen yanakech tu táan juntúul k'aak'as máake', tukult wa yaan xan tech le k'aak'as tuukulo'ob je'el bix yaan ti' leti'o'.

Le kéen a t'an juntúul a láak'e' unaj a beetik tuláakal ba'ax ka wa'alik.

3. Xok tu ka'atéen le ts'íib je'el bix u ya'ala'al techa'.

Le yáax junjaatso': xok bey jump'éeel tsolxikine'.

Le u ka'ajaatso': le yáax tuukulo' xok bey jump'éeel tus beele', ba'ale' le uláak' tuukulo' xok bey jump'éeel tsolxikine'.

Le u yóoxjaatso': xok bey jump'éeel tsolxikine'.

4. Ch'a'atuukul yo'olal in xook.

▶ Tin na'ataj ba'ax u k'áat u ya'al ten u jujunjaatsil le ts'íibo'.

Beey ()

Ma' ()

▶ Istikyaj úuchik in wa'alik tu beel ts'e'ets'ek tuukulo'ob yaan ichil tuláakal le xooko'.

Beey ()

Ma' ()

5. Yéey jump'éeel ti' le ts'íibo'ob yaan tu áanalte'il a xooko', ku ts'o'okole' ka nu'ukbesikaba yo'olal a xokik k'a'am tuláak' k'iin.

Áantaba yéetel le ba'axo'ob kun a'albil techa' yo'olal a wilik bix ken a xokil le ts'íibo':

▶ Xok xma' t'aanil le ts'íibo' yéetel ka a k'ajóolt ba'ax u bilal.

▶ Kanáant bix u ya'ala'al le t'aano'ob ken a xoko'.

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

- ▶ Kanáant jach tu p'iis u k'a'amil wa u kaabalil a t'aan yo'olal u na'ata'al tu beel ba'ax ka ts'aik ojéeltbil.
- ▶ Yanak mantats' ta tuukul u k'aaba' le ts'íibo', u xookil u wáalal le ju'un tu'ux yano', máax tsikbaltik wa máax ts'íibtik, beyxan máax sutk'esik ti' yaanal t'aan. Le ba'alo'oba' jach k'a'abéet u ya'ala'al ma'ili' káajak u xo'okol le ts'íibo'.

U ch'a'atuukulil maaya t'aan.

1. Il a wil (I Tahoma) le oochelo'oba' ka a xok le t'aano'ob yaan kaabalo', ku ts'o'okole' ka wóolk'altik le ku ye'esik bix unaj u ts'íibta'alo'.

iis wa is

luch wa luuch

soots' wa sots'

much wa muuch

ts'on wa ts'oon

piik wa pik

2. A'al uláak' t'aano'ob ku ya'ala'al je'el bix le ts'o'ok a xokiko'.

1. Xok le ts'íiba'.

Balúm Canan (Bolomp'éel eek'o'ob) Junxóot' tsikbal

In xkanane' u machmaj in k'ab ken u bisen te' bej yaan ichil le kaajo'. U jáalo'ob le bejo' beeta'an yéetel jayáal tsek'elo'ob, lelets'kilo'ob, jajalkilo'ob. U chúumukil le bejo' beeta'an chéen yéetel tuunich. Mejen tuunicho'ob

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

u much'majubao'ob je'el bix u le' nikte'obe', tu yáamo'obe' ku jóok'ol mejen xíiwo'ob ku páakta'al tumen máasewalo'ob yéetel u lóobche'ob. Yaan sutulche'ob ku jíilta'al tumen ma'ak'óol wakaxo'obi'; yaan tsíimino'ob ku beetiko'ob u tip'ri'ix k'áak' kéen xíimbalnako'obi'. Beyxan ch'ija'an tsíimino'ob ku k'a'axalo'ob tu chuun che'i'. Bul k'iin p'ata'ano'obi', t'onokbalo'ob, óotsil u yila'al u péeksik u xikino'ob. Táant k máan naats' ti' juntúule'. Ka'alikil táan in bine' kin kupik in wiik' yéetel táan in nats'ikimba tu jáal, tumen sajaken ka u téek jóok'es u kojo'ob —k'aak'antak, nuuktak, ya'abtak— ka u chi' in k'ab. Ku ts'o'okole' sublaken tumen in k'abo'obe' jach ts'oya'antak le beetik sajakchajen ka tu che'ejten le tsíimino'.

Sutk'esa'ab ich maaya tumen: Miriam Canché Cabrera yéetel Fernando Amílcar Ku Tuz.

Castellanos, Rosario. *Balúm Canan*. México, F.C.E., 2003. p. 11.

2. Beet jump'éel t'o'ol yáanal le t'aano'ob ku ya'aliko'ob bix juntúul máak, ba'alche' wa je'el ba'axako', ku ts'o'okole' ka ts'íibtiko'ob tu'ux unaj u bino'ob.

Bix u jáal le bejo'.	
Bix le tuunicho'obo'.	
Bix le xíiwo'obo'.	
Bix le wakaxo'obo'.	

3. Yéey ba'ax ku binetik ti' le kóom ts'íibo'oba' je'el bix u ya'alik le tsikbal ts'o'ok a xokiko'.

Le tsíimino'obo'

a) saktako'ob	b) nuuktako'ob	c) ch'ija'antako'ob
---------------	----------------	---------------------

U kojo'ob le tsíimino'

a) saktak, úuchbentak yéetel mejentak
b) k'aank'antak, nuuktak yéetel ya'abtak
c) mejentak, jajalkilo'ob yéetel k'aank'antak

U k'abo'obe' jach

a) mu'uk'a'antak	b) ts'oya'antak	c) chowaktak
------------------	-----------------	--------------

4. Xok le kóom ts'íibo'oba' ku ts'o'okole' ka ts'aik jump'éel t'o'ol yáanal le t'aano'ob ku ya'alik bix le ba'alo'obo'.

- In wotoche' nojoch yéetel síls óol.
- In walak' peek'e' jach ts'íik.
- K t'aane' táajjats'uts.
- Le box buut'o' sen ki'.
- Le mejen paalalo' ki'imak u yóolo'ob.

U bixil waba'axe' t'aano'ob ku ya'alik to'on bix le ba'alo'ob yaan way yóok'ol kaaba'.

5. Xok le t'aano'oba' ku ts'o'okole' ka wóolk'altik le ku ya'aliko'ob u bixil waba'axo'.

boox	tuukul	k'aas
ichkiil	puksi'ik'al	áalkab
Fernando	bek'ech	éemel
nojoch	wenel	jats'uts
ch'úupal	ki'ichpam	peek'
chich	te'elo'	ko'ox

Xok ti' u áanalte'il a xooke' u ts'íibil Sacalum.

6. Beet uláak' kóom ts'íibo'ob tu'ux ka yanak a ts'íibtik t'aano'ob ku ya'alik u bixil waba'ax.

Utia'al k'a'ajesbil:

U bixil waba'axe' leti' tuláakal le t'aano'ob ku ya'alik to'on bix juntúul máak wa ba'alo'ob yaan way yóok'ol kaaba'.

Ken k a'al bix juntúul máak wa je'el ba'axake', ku meyaj to'on t'aano'ob utia'al k a'alik: u boonilo'ob, bix u wíinkililo'ob, beeytako'ob, u poro'oxilo'ob yéetel bi'ibik'kilo'ob, u k'asa'anilo'ob, u yutsilo'ob, bix u yu'ubikubao'ob, yéetel uláak' ba'alo'ob.

7. Ts'íibt ba'ax ta na'ataji'.

1. Il a wil... (I Tahoma) le oochela', ku ts'o'okole' ka múul tsikbaltike'ex le k'áatchi'obo' ka a núuke'ex.

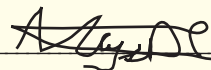

Ba'ax ku beetik le máako'.

Ba'ax ju'unil ka tukultik ku ts'íibtik.

Ba'ax ku ts'a'abal ojéeltbili'.

2. Xok le ts'íiba', ku ts'o'okole' ka nupik yéetel jump'éel t'o'ol le ba'ax ku k'áata'al techo'.

Ti' máax ku túuxta'al		U k'iinil	
TELECOMM		TELÉGRAFOS	
U JU'UNIL TELEGRAMA			
CHÉEN TELECOMM KUN TS'ÍBTIK			
CANAL	U XOOKIL ROL	U XOOKIL MÁAX BEETIK	K'IINTSIL KA TÚUXTA' ABIJ
U XOOKIL TU'UX KU TÚUXTA' AL		U XOOKIL TELEGRAMA	
☐ BUP ☐ COP ☐ HOF ☐ HSF		JAYP'ÉEL T'AANO'OB 11	
U K'A'ABÉETIL		K'IINTSIL KA JK'U'UBIJ 10:40 a.m.	
BAJUX \$28.00			
TS'ÍBT JUMP'ÉEL "X" JE'EL BIX A K'ÁAT KA TÚUXTA'AKE': JE'EL BIX SUUKE' ☐ JACH SÉEBA'AN ☒ BO'OLA'AN U NÚUKIL ☒ U YA'ALA'AL WA JK'U'UBIJ ☐			
TU'UX KU TS'ÍBTA' AL <u>Peto Yucatán</u> TI' <u>9</u> TI' <u>mayo</u> TI' <u>2006</u>			
TI' MÁAX KU TÚUXTA' AL <u>José Luis Chí Caamal</u> TELÉFONO <u>(986) 86 1 43 30</u> <small>TULÁAKAL U K'AABA'</small>			
U K'AABA' TU'UX KAJAKBAL <u>47 u bejil, 158 u xookil, ichil 44 yéetel 42, Colonia Centro, Tizimin.</u> <small>U BEJIL, U XOOKIL, COLONIA, DELEGACIÓN WA U MÉEK'TAN KAAJIL</small>			
U K'AABA' TU'UX KU TÚUXTA' AL <u>Tizimin, Yucatán, C.P. 97700</u> <small>U KAAJIL, U JAATS U NOJ LU'UMIL MÉXICO, CÓDIGO POSTAL</small>			
U TS'ÍBIL <u>Jach k'a'ana'an a túuxtik taak'in, u najil xook, paalal. Kin</u> <u>túuxtik tech ki'imak ólal.</u>			
MÁAX TÚUXTIK <u>Manuel Leandro Chí Kumul</u> <small>TULÁAKAL U K'AABA'</small>			
U K'AABA' TU'UX KAJAKBAL <u>47 u bejil, 278 u xookil, ichil 17 yéetel 19, Colonia Tres Cruces, Peto.</u> <small>U BEJIL, U XOOKIL, COLONIA, DELEGACIÓN WA U MÉEK'TAN KAAJIL</small>			
TELÉFONO <u>(987) 97 6 02 42</u>		JORONTS'ÍIB K'AABA' <u></u>	
Ti' máax ku túuxta'al		Ti' máax ku túuxta'al	

TCM-3220-F23-90

3. Ts'íibt ba'ax ku ts'aik ojéeltbil u jaatsilo'ob jump'éeel telegrama.

Le máax túuxtik le ts'íibo',
leti'

Le máax ti' ku túuxta'al le
ts'íibo', leti'

U ts'íibile' leti'

U k'íinile' leti'

K'a'ajak teche':

Ti' le k'íino'ob bejla'a' le **telegrama** o' jump'éeel ts'íib
kóom beeta'anil utia'al túuxtbil tumen jump'éeel kúuchil
u k'aaba'e' TELECOMM TELÉGRAFOS ti' je'el máaxake'
yéetel unaj u k'uchul láayli' le k'íin ku túuxta'alo'.

Le meyaja' ku bo'ota'al je'el bix buka'aj t'aano'ob ku
bisik le ts'íib ku túuxta'alo'.

4. Xok le ts'íiba' ka a wáantaba yéetel utia'al a beetik jump'éeel telegrama.

Jacintoe' tu ts'íibtaj jump'éeel telegrama utia'al u túuxt ti' u xch'upul paal kajakbal Cancún, chéen ba'ale' tumen ma' chuka'an le taak'in utia'al u bo'otik tuláakal le ba'ax tu ts'íibtajo', k'a'abéet u beetik uláak' ma' jach chowaki', tu'ux ka u yil u ts'íibtik xan le tuukulo'ob u k'áat u ya'al ti' u xch'upul paalo'.

Lupita:

K'a'abéet ka a túuxt ten taak'in, tumen le domingo ku taala' u k'iin u k'aaba' a na', le o'olale' taak in beetik jump'éeel janal. Yaan in wa'alik ti' a padrino'ob, a tío'ob yéetel in suegro'ob. Kexi' ka páajchajak a túuxtik ten sáamale' yo'olal ka xi'iken k'íiwik in man tuláakal u nu'ukulil le janalo'.

5. Ts'íibt yéetel jump'íit t'aano'ob ba'ax taak u ts'aik ojéeltbil Jacinto ti' Lupita.

6. Chukbes le telegramaa' ka a ts'íibt xan le ba'ax ta yáax beetaj úuchik a wáantik Jacintoo'.

TELECOMM		TELÉGRAFOS		U JU'UNIL TELEGRAMA		
CHÉEN TELECOMM KUN TS'ÍIBTIK						
CANAL	U XOOKIL ROL	U XOOKIL MÁAX BEETIK	K'IIINTSIL KA TÚUXTA' ABIJ	U XOOKIL TELEGRAMA	BAJUX	
U XOOKIL TU'UX KU TÚUXTA' AL		<div style="display: flex; justify-content: space-around;"> <div style="border: 1px solid black; padding: 2px;">BUP</div> <div style="border: 1px solid black; padding: 2px;">COP</div> <div style="border: 1px solid black; padding: 2px;">HOF</div> <div style="border: 1px solid black; padding: 2px;">HSF</div> </div>		JAYP'ÉEL T'AANO'OB	K'IIINTSIL KA JK'U'UBIJ	ULÁAK' BO'OL
		U K'A'ABÉETIL				

TS'ÍIBT JUMP'ÉEL "X" JE'EL BIX A K'ÁAT KA TÚUXTA'AKE':

JE'EL BIX SUUKE' ☐ JACH SÉEBA'AN ☐ BO'OLA'AN U NÚUKIL ☐ U YA'ALA'AL WA JK'U'UBIJ ☐

TU'UX KU TS'ÍIBTA' AL _____ TI' _____ TI' _____ TI' _____

TI' MÁAX KU TÚUXTA' AL _____ TELÉFONO _____

TULÁAKAL U K'AABA'

U K'AABA' TU'UX KAJAKBAL _____

U BEJIL, U XOOKIL, COLONIA, DELEGACIÓN WA U MÉEK'TAN KAAJIL

U K'AABA' TU'UX KU TÚUXTA' AL _____

U KAAJIL, U JAATS U NOJ LU'UMIL MÉXICO, CÓDIGO POSTAL

U TS'ÍIBIL _____

MÁAX TÚUXTIK _____

TULÁAKAL U K'AABA'

U K'AABA' TU'UX KAJAKBAL _____

U BEJIL, U XOOKIL, COLONIA, DELEGACIÓN WA U MÉEK'TAN KAAJIL

TELÉFONO _____ JORONTS'ÍIB K'AABA' _____

TCM-3220-F23-90

7. E'es a meyaj ti' a wéet xooko'ob ka a wutskiint wa k'a'abéet.

- ▶ Il a wil... (I Tahoma) ma' u binetik mixba'al ti' le ju'un ta chupajo'.
- ▶ Il a wil... (I Tahoma) wa ma'alob ta ts'íibtajil le t'aano'obo'.

8. Múul tsikbalte'ex ba'ax o'olal ts'o'ok u k'a'abéetchajal a túuxtike'ex jump'éeel *telegrama* ku ts'o'okole' ka ts'íibtik óoxp'éeli'.

9. Múul beete'ex jump'éeel *telegrama*, ku ts'o'okole' ka ts'íibtik ta pikil ju'un.

10. Je'el bix u taal ta tuukule' ts'íibt ba'ax jump'éeel *telegrama* yéetel tu'ux ku meyajta'al.

U ch'a'atuukulil maaya t'aan.

1. Il a wil (I Tahoma) le oochelo'oba' ka a chukbes yéetel i, o, u wa ii, oo, uu tu'ux ka wilik ku binetik, ku ts'o'okole' ka wóolk'altik le jach u k'aaba'o'.

s u m

wa

s u u m

_____ ch

wa

_____ ch

x _____ x

wa

x _____ x

___ k wa ___ k

n ___ m wa n ___ m

k' ___ n wa k' ___ n

t ___ nich wa t ___ nich

2. Il a wil... (I Tahoma) ba'ax ta yáax ts'íibtaj ti' jump'éel xook yo'olal ba'axten ku ts'íibta'al aa, ee, ii, oo, uu, beyxan a, e, i, o, u. Wa yaan wa ba'ax ku binetike' ts'íibt wa ka tukultik k'a'abéet.

1. Yóok'ol le t'o'olo'oba' ts'íibt ba'axo'ob ku k'a'ajal tech yo'olal u bixil waba'ax.

2. Ts'íibt bix le oochelo'oba'.

3. Ti' a pikil ju'une' ts'íibt uláak' kóom ts'íibo'ob tu'ux ka a tsol bix le kaaj tu'ux kajakbalecho'.

Yéey jump'éel ts'íib ichil u áanalte'il a xook, ku ts'o'okole' ka ts'íibtik ta pikil ju'un bix le máax ku jóok'ol ichilo'.

U ke'etel ts'íibo'ob.

1. Ti' le xooka' t ilaj mejen pikil ju'uno'ob yéetel *telegramao'ob*. Je'el wáaj u páajtal a ts'íibtik kex óoxp'éel kóom ts'íibo'ob tu'ux ka wa'alik bix le ts'íibo'ob ts'o'ok a xokiko'.

Mejen pikil ju'uno'ob

Telegramao'ob

2. Núuk le k'áatchi'oba', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik yéetel a wéet xooko'ob.

Ba'ax u jela'anilo'ob.

Ba'ax k'iin yéetel tu'ux ku k'a'abéetchajalo'ob.

Ba'ax o'olal ku ts'íibta'alo'ob.

Óoxp'éel xook

Ti' le xooka' yaan:

▶ A k'ajóoltik ba'ax ka tukultik ku ts'aik ojéeltbil jump'éel k'ubent'aan chéen ikil a xokik ts'e'ets'ek t'aano'ob.

▶ A k'ajóoltik ba'axo'ob ts'íibta'an ti' jump'éel k'ubent'aan.

▶ A xokik k'a'am ya'ab u téenel waba'ax.

▶ A ch'a'atukultik bix u meyajta'al:

■ áa, ée, íi, óo, úu

■ T'aano'ob utia'al u ye'esa'al waba'ax.

▶ A k'ajóoltik ba'ax u biilal jump'éel ts'íib ken a beetej.
A tsolik ma'alob le tuukulo'ob kun chíikpajalo'ob ti' le ts'íibo'.

▶ A ts'íibtik jump'éel u xóot'ju'unil páayt'aan.

▶ A wutskiíntik jump'éel ts'íib tu'ux ken a k'ex waba'axo'ob ma' jach k'a'ana'ano'obi', ba'ale' ma' u sa'atal ba'ax u k'áat u ts'a ojéeltbili'.

▶ A k'ajóoltik ba'ax ku ts'a'abal ojéeltbil yéetel le ka'ap'éel ts'íibo'ob ts'o'ok a meyajtiko'.

▶ A ketik le ka'ap'éel ts'íibo'obo'.

1. Xok le ts'íiba' yéetel il a wil le oochela'.

Ku k'uchul Rosa María tu kúuchil tu'ux ku jóok'ol le *autobúso'obo'* yo'olal u manik u chan ju'unil u bin tu kaajil Muna, ka u yil u chiich, tumen taak u bisik ts'e'ets'ek k'ubeno'ob ti'e', ka'alikil u tsolmajubae' ka tu yilaj jump'éeel k'ubent'aan ts'íibta'an utia'al le máako'ob ku bino'ob táanxel kaajo'.

2. Múul tsikbalte'ex le k'áatchi'oba'.

Ba'ax ku yúuchul ti' Rosa María.

A xokmaj wáaj k'ubent'aano'ob ts'íibta'an tu'ux ku jóok'ol le *autobúso'obo'*. Ba'ax ku ya'aliko'ob.

Ba'ax je'el u yúuchul kéen k'uchuk wamáax utia'al u na'akal ti' le *autobús* wa ma' u yojel ba'axo'ob k'a'ana'an utia'al u bin táanxel kaajo'.

Ba'ax uláak' ts'íibo'ob yaan tu kúuchil tu'ux ku jóok'ol autobúso'ob ka tukultik k'a'abéet u xo'okolo'ob.

3. Kex ma' a xokik ma'alob le ts'íiba' beet jump'éel t'o'ol yáanal le t'aano'ob jats'uts wa k'aas a wiliko'.

COORDINADOS PENINSULARES, S. A. DE C. V.
K'UBENT'AAN UTIA'AL MÁAX KU BIN TÁANXEL KAAJ

1. Máax ku bin táanxel kaaje' je'el u páajtal u bisik xma' bo'olil tak ka'ap'éel kuuch sáale', ma' seen nuuktaki', ku p'isik tak 30 wa 40 cms. u kóochil yéetel u chowakil wa tak 25 kgr. u aalil, je'el u béeytal xan u bisik jump'éel nu'ukul tu yiknal te' ichilo'.
2. Tu lu'umilo'ob Campeche, Yucatán yéetel Quintana Rooe', u máabenilo'ob tu'ux ku bisa'al je'e' ma' táan u páajtal u bisa'al, tumen wa yaan máax u k'áat u bise' u ka'aka'aj yéetel.
3. Le kúuchila' mixba'al yaan u yil ti' ba'ax biin úuchuk ti' le kuucho'ob séeb u pa'ak'ajalo'ob wa u k'astalo'obo', bey xan yéetel u nu'ukulilo'ob *cómputo* wa *electrodoméstico*, u ka'aka'aj máax bisik táanxel kaaj.
4. Wet'a'an u bisa'al ba'alche'ob, ja'ali' wa peek'o'ob láak'intik ch'óopo'obe'. Chéen ba'ale' chúumuk te' tu'ux ku máan máako'ob kun yantalo'. Kex ka bo'ota'ak u chan ju'unil u bine', le peek'o' ma' táan u cha'abal u kutal tu tséel yuumil.
5. Wet'a'an u bisa'al ba'alo'ob ku puk'ik uláak' ba'alo'ob, u jejeláasil kayo'ob, u nu'ukulil u bisa'al gas, ja' ku boon, ba'alo'ob ku beetik u yiitsintikuba waba'ax, ba'alo'ob ku wáak'al, beyxan nu'ukulo'ob je'el u lomik máake' wa ts'oono'ob.

Ts'íibt le t'aano'ob ta ts'aj jump'éeel t'o'ol yáanalalo'obo'.

Yéetel le t'aano'obo' ts'íibt ba'ax ka tukultik ku ya'alik
le k'ubent'aano', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik ti' a wéet
xooko'obo'ob.

4. Xok k'a'am le k'ubent'aano', ku ts'o'okole' ka yéeyik u ma'alobil ti' le xóoxot' ts'íibo'oba'.

Le k'ubent'aana' ku ya'alik:

- a) Ba'axo'ob unaj u yojéeltik máak yo'olal nu'ukul ku bisik ti' u *autobúsilo'*ob tuláakal u lu'umil México.
- b) Ba'axo'ob k'a'ana'an u yojéelta'al yo'olal u bisa'al nu'ukulo'ob kéen xi'ik máak ti' je'el ba'ax ken u ch'a' utia'al u bin ti' yaanal kaaje'.
- c) Ba'axo'ob k'a'ana'an u yojéelta'al utia'al u bisa'al nu'ukul ti' u lu'umilo'ob u petenil Yucatán.

Le k'ubent'aana' utia'al:

- a) Le máako'ob ku bino'ob táanxel kaajo'.
- b) U áantajil u petenilo'ob México.
- c) Kúuchilo'ob ku bisiko'ob u nu'ukul máak.

Yo'olal ba'alche'obe' ku ya'ala'al:

- a) Le kúuchila' mixba'al yaan u yil yo'olal waba'ax ku yúuchul ti'ob.
- b) Ma'atech u bisa'al peek'o'ob ku láak'intik ch'óopo'ob.
- c) Kex ka bo'ota'ak u chan ju'unil u bin le peek'o'obo', ma' táan u cha'abal u kutalo'ob, ba'ale' yaan u ts'a'abalo'ob te' tu'ux ku máan máako'.

Ba'ax ka tukultik yo'olal le ba'alo'ob ma' táan u páajtal u beeta'ala'.

5. Il a wil... (I Tahoma) u jaatsilo'ob le ts'íib ta xokajo' ku ts'o'okole' ka ts'íibtik le k'aaba' unaj u bisiko'.

Máax ts'íibt le
k'ubent'aano'.

Máax tia'al le
k'ubent'aano'.

Ba'ax ku
ya'alik.

COORDINADOS PENINSULARES, S. A. DE C. V. K'UBENT'AAN UTIA'AL MÁAX KU BIN TÁANXEL KAAJ

1. Máax ku bin táanxel kaaje' je'el u páajtal u bisik xma' bo'olil tak ka'ap'éel kuuch sáale', ma' seen nuuktaki', ku p'isik tak 30 wa 40 cms. u kóochil yéetel u chowakil wa tak 25 kgr. u aalil, je'el u béeytal xan u bisik jump'éel nu'ukul tu yiknal te' ichilo'.
2. Tu lu'umilo'ob Campeche, Yucatán yéetel Quintana Rooe', u máabenilo'ob tu'ux ku bisa'al je'e' ma' táan u páajtal u bisa'al, tumen wa yaan máax u k'áat u bise' u ka'aka'aj yéetel.
3. Le kúuchila' mixba'al yaan u yil ti' ba'ax biin úuchuk ti' le kuucho'ob séeb u pa'ak'ajalo'ob wa u k'astalo'obo', bey xan yéetel u nu'ukulilo'ob *cómputo* wa *electrodoméstico*, u ka'aka'aj máax bisik táanxel kaaj.
4. Wet'a'an u bisa'al ba'alche'ob, ja'alil' wa peek'o'ob láak'intik ch'óopo'obe'. Chéen ba'ale' chúumuk te' tu'ux ku máan máako'ob kun yantalo'. Kex ka bo'ota'ak u chan ju'unil u bine', le peek'o' ma' táan u cha'abal u kotal tu tséel u yuumil.
5. Wet'a'an u bisa'al ba'alo'ob ku puk'ik uláak' ba'alo'ob, u jejeláasil kayo'ob, u nu'ukulil u bisa'al gas, ja' ku boon, ba'alo'ob ku beetik u yiitsintikuba waba'ax, ba'alo'ob ku wáak'al, beyxan nu'ukulo'ob je'el u lomik máake' wa ts'oono'ob.

K'a'ajak teche':

Le k'ubent'aano'obo', ts'íibo'ob taak u ts'a'abal ojéeltbil ti' juntúul máak wa ti' jump'éel kaaj, ti' u wáalal nukuch ju'uno'ob. Le je'elo'oba' ku meyaj ti' kúuchilo'ob ku yáantiko'ob máak utia'al u ts'aiko'ob ojéeltbil ba'alo'ob k'a'ana'an wa ba'axo'ob wet'a'an u beeta'al ti' le áantaj ku ts'aiko'obo', te'ela' ku ya'ala'al ba'ax je'el u béeytal u beeta'ale' yéetel ba'ax ma' táan u béeytal.

Ti' tuláakal le k'ubent'aano'oba' yaan máax ku ts'íibtik wa ku joronts'íibtik u k'aaba'i', yaan xan máax ti' ku ts'íibta'al, le je'elo'oba' leti'ob kun náats'alo'ob utia'al u ts'a'abal le áantaj ti'obo', yéetel u tsoolil ba'ax ma' táan u páajtal u beeta'al, je'el u páajtal u ts'a'abal u xookile' wa ma'.

U biilal le k'ubent'aano'oba' utia'al ma' u beeta'al u k'uuxil máax ti' ku ts'a'abal le áantajo'.

K'a'am xook.

1. Xok yéetel a'al ya'ab u téenel le xóoxot' ts'íibo'ob je'el bix u k'áata'al techo'.

a) Leti'e' u jach utsil ko'olel. (ki'imak óolal)

b) Ka'ach táan k tsikbale' jach istikyaj in wu'uyik. (ok'om óolal)

ch) Tu taasaj tuláakal ba'ax k'a'abéet utia'al le k'iimbesajo'. (ki'imak óolal)

ch') Jach uts tin t'aan wa ka in wáantech ka'achij. (ok'om óol)

e) Patjo'olt yéetel a'al uláak' xóoxot' ts'íibo'ob je'el bix le ts'o'ok a xokiko'obo'.

A wojéeltmaj wáaj:

Kéen xooknak máak k'a'ame' je'el u páajtal u na'atik je'el bix unaj u tukultik le ts'íib beeta'ab tumen yaanal máako'. Teche' je'el u béeytal a na'atik le xook je'el bix bíin talak ta tuukule'. Yáaxe' unaj a na'atik ba'ax u k'áat u ya'al máax beet le ts'íibo', ku ts'o'okole' k'a'ana'an a xokik ya'ab u téenel yo'olal a k'a'ankunsik yéetel a ts'aik u muuk' a t'aan, yo'olal a wilik máakalmáak le t'aano'ob ts'aik u muuk' le xóoxot' ts'íibo'ob jach utschaj ta wich úuchik a xokiko', yéetel a k'áat ka na'ata'ak tumen le máax u'uyiko'.

Le je'ela' ma' chéen ku yáantaj utia'al u na'ata'al le ts'íibo', ba'ale' yo'olal xan u náaysaj óol.

2. Xok k'a'am le ts'íiba', ba'ale' kanáant a wa'alik tu beel le t'aano'obo'.

Yáaxe' xok ya'ab u téenel ta juun le ts'íiba' yo'olal a na'atik ba'ax u k'áat u ts'a ojéeltbili'.

Tsolxikino'ob yo'olal bix k'a'abéet u yúuchul janal

Ka'ache' in noole' ku ya'alik jach ma'alob tsolxikino'ob.

U k'aaba' in noole' Tiburcio. Yaan k'iine' ku yok'ol ken u tsol u xikin máak. Jach ch'ija'an yéetel istikyaj u yu'ubik in t'aan. K'a'abéet u t'a'anal k'a'am ka u yu'ubej. Jach ma'alob u tsolxikin ka'achij. Tene' chichanen le k'iino'ob je'elo'.

—Bik a jaant chokoj waaj wale' — ku ya'alik ten kulukbal.

—Ma'ili' a jaante' síiskunt wa chokoj. Tumen beyo' je'el u xáantal a kojo'obe'. Ma' táan u lúubul tech séeba'an. Ma' a jaantik chokoj ba'alo'ob.

3. Tsikbalt yéetel a wéet xooko'ob beyxan yéetel a jka'ambesaj.

Ba'axo'ob istikyaj a beetik kéen xooknakech.

Bix a tukultik kun k'a'abéetchajal tech a xook k'a'am ya'ab u téenel.

U'uy a wu'uy ts'e'ets'ek tsolxikino'ob ken u ya'al tech a jka'ambesaj yo'olal le xook ku beeta'alo'.

▶ Tin na'ataj ba'ax u k'áat u ya'al ten u jujunjaatsil le ts'íibo'.

Beey ()

Ma' ()

▶ Istikyaj úuchik in wa'alik tu beel ts'e'ets'ek tuukulo'ob yaan ichil tuláakal le xooko'.

Beey ()

Ma' ()

5. Ti' le ts'íibo'ob yaan tu áanalte'il a xooko' yéey jump'éeli', ku ts'o'okole' ka nu'ukbesikaba yo'olal a xokik k'a'am tuláak' k'iin.

Áantaba yéetel le ba'axo'ob kun a'albil techa' yo'olal a wilik bix ken a xokil le ts'íibo':

▶ Xok xma' t'aanil le ts'íibo' yéetel ka a k'ajóolt ba'ax u biilal.

- ▶ Kanáant a wa'alik tu beel le t'aano'ob ken a xoko'.
- ▶ K'ajóolt le xóoxot' ts'íib wa xóoxot' ts'íibo'ob jach utschaj ta wicho', ku ts'o'okole' ka xokik ma'alob, k'a'am yéetel tuláakal a wóol, yo'olal a ts'aik k'ajóoltbil le ba'ax utschaj ta wicho'.
- ▶ Ma' u tu'ubul tech u k'aaba' le ts'íibo', u xookil u wáalal le ju'un tu'ux yano', máax tsikbaltik wa máax ts'íibtik, beyxan máax sutk'esik ti' yaanal t'aan. Le je'elo'oba' jach k'a'ana'an a wa'alik ma'ili' káajak a xokik le ts'íibo'.

U ch'a'atuukulil maaya t'aan.

1. Xok le t'aano'ob yaan chúumuk ti' le oochelo'oba', ku ts'o'okole' ka nupik yéetel jump'éel t'o'ol tu'ux unaj u bin.

miis

míis

chooch

chóoch

piix

píix

2. Xok u k'aaba' le oochelo'obo', ku ts'o'okole' ka wa'alik ba'ax u jela'anilo'ob.

3. Xok le t'aano'oba' yo'olal ka yanak a wilik jela'an ts'íibta'anilo'ob yéetel jela'an xan u xo'okolo'ob.

xíix		xiix
níix		piich
tóok		took
lóoch		looch
sáak'		saak'
búul		buul
éemel		leeb

4. A'al uláak' t'aano'ob ku ya'ala'al je'el bix le ts'o'ok a xokiko'.

Ku ts'íibta'al áa, ée, íi, óo yéetel úu kéen

Ku ts'íibta'al xan aa, ee, ii, oo wa uu kéen

1. Xok le ts'íiba' yéetel il a wil le t'aano'ob yaan jump'éel t'o'ol yáanalobo'.

Ka'ach táan in máan ti' **le** chowak naj je'el **a'** tu'ux ku yu'uba'al in xiimbal tu che'ilo'ob ts'a'an te' lu'umo', kin líik'esik in paakat utia'al in wilik waba'ax ti' **le** kisnebnajo' (ventana).

Le papal-iik' **o'** (veleta) ma'atech u xu'ulul u suut ka'ach yóok'ol le kaajo'.

Le witsilnaja' **a'** (torrecilla), tu'ux ku pakta'al ba'alo'ob ka'achij.

Le tubo ku tiip'il ka'ach **o'** ku meyaj utia'al u pakta'al eek'o'ob.

Tene' jna'aken tu k'ab **le** che' **e'**.

Kin xokik yéetel kin ts'iibtik in t'aan. Maaya

2. Chukbes le xóoxot' ts'iibo'ob yéetel le ...a', le ...o' wa le ...e' tu'ux unaj u bisiko'.

Jach jats'uts _____ naj_____.

Tin manaj _____ u áanalte'il tsikbalo'ob_____.

Na'akakech ti' _____ eeb_____.

Je'el u béeytal a na'akal ti' _____ autobús_____.

Le t'aano'ob táant a ts'íibtika' u k'aaba'obe' **t'aano'ob utia'al u ye'esa'al waba'ax**, le je'elo'obo' ku ya'alik to'on náach, naats' wa ma' táan k'ilik le máako'ob, ba'alche'ob yéetel ba'alo'ob ba'ax yo'olal k t'aano'.

3. Ts'íibt le t'aano'ob ku binetiko', il a wil u meyaj tech tuláakal le ts'aba'an a yéeya'.

le ...a'	le ...o'oba' le ...oba'
le ...o'	le ...o'obo' le ...obo'
le ...e'	le ...o'obe' le ...obe'

Le miiso'obo' jna'ako'ob yóok'ol ____ pak' ____.

Yaan in bin cha'an yéetel in wéet láak'ilo'ob ti' ____ áak'ab ____.

Ti' ____ ch'e'en taam yéetel éek'joch'e'en ____ chika'an le ujo'.

____ áanalte' ____ ma' in tia'alo'obi'.

Ti' ____ bej ____ ku máan ka'ach úuchben kajnáalo'obi'.

____ múuyal ____ jach bey junmúuch' tamano'obe'.

Chéen u k'aay ____ ch'íich' ____.

Xok le ts'iiba' Kaaj yéetel noj kaaj. Chan Ch'e'en.

Utia'al k'a'ajesbil:

Le t'aano'ob utia'al u ye'esa'al waba'axo' leti' le ku ya'alik to'on naats', náach wa ma' táan k ilik le máako'ob, ba'alche'ob wa ba'alo'ob ba'ax o'olal k t'aano'. Ichil maayae' ku meyaj to'on le t'aano'oba' utia'al k a'alik chéen juntúul wa ya'ab, beyxan wa naats' wa náach yanil:

	Jun	Ya'ab
Naats'	le ...a'	le ...o'oba' le ...oba'
Náach	le ...o'	le ...o'obo' le ...obo'
Ma' táan u yila'ali'	le ...e'	le ...o'obe' le ...obe'

1. Xok le ts'íiba', Il a wil (I Tahoma) le oochelo'oba' ka a xok ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

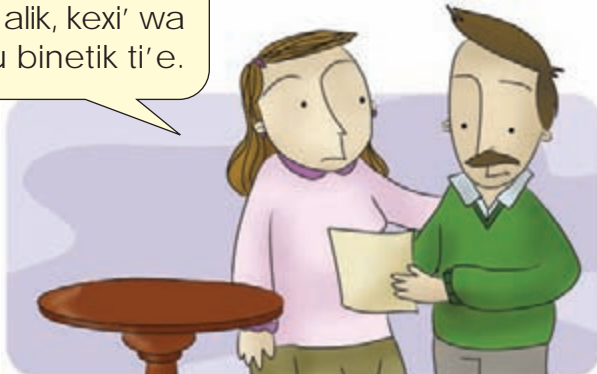
Yaan u beetiko'ob Clementina yéetel Saúl jump'éeel k'iimbesaj tumen ts'o'ok u xook u paal.

Kin tukultike' je'el u béeytal k páayt'antik k láak'o'ob tak sáamale'. Ta beetaj wáaj u xóot'ju'unilo'ob le páayt'aan t a'alaje'.

Tin beetaj, chéen wa jayp'éeel u bin ten.

Il a wil... (I Tahoma) ba'ax ku ya'alik, kexi' wa mix ba'al ku binetik ti'e.

2. Múul tsikbalt yéetel a jka'ambesaj yéetel a wéet xooko'ob le k'áatchi'oba' ka a núuko'ob.

Ba'axten beeta' ab le xóot'ju'uno'obo'.

Máax ti' wa máaxo'ob ti' kun k'ubla'antbilo'ob.

Bix u k'aaba' le máaxo'ob ku páayt'aano'obo'.

Ts'o'ok u meyaj wa u k'u'ubul tech wáaj le xóot'ju'uno'oba'. _____ Ba'ax k'iimbessa'abij. _____

A wojel wáaj ba'ax k'a'abéet u ts'íibta'al ti' le xóot'ju'uno'. _____ Ts'íibtej: _____

3. Xok le u xóot'ju'unil páayt'aana'. Il a wil (I Tahoma) ba'ax ku ts'a'abal ojéeltbili'.

K PÁAYT'ANTIKECH YÉETEL A LÁAK'TSILO'OB UTIA'AL
U KI'IMAK ÓOLIL ÚUCHIK U TS'O'OXXIK U PRIMARIA
CHAN XI'IPAL

SANTIAGO

Tu'ux kajakbal: 55 u bejil, 215 u xookil, ichil 70
yéetel 72, Motul, Yucatán.

K'iintsil: 14:30

Ku táan óolta'al tumen
Láak'tsilo'ob Caamal Pech

4. Kaxant ti' le xóot'ju'un ta xokajo' ba'ax ku k'áata'al tech:

- ▶ Máax ku páayt'anta'al.
- ▶ Ba'axten ku beeta'al le k'iimbesajo'.
- ▶ Tu'ux kun úuchul.
- ▶ Ba'ax k'iintsilil.
- ▶ Máax ku páayt'aan.

K'a'ajak teche':

U xóot'ju'unil páayt'aane', jump'éeel k'ubent'aan wa k'áat óolal ti' wamáax, yo'olal u múul beeta'al waba'ax yéetel uláak' máako'ob ti' jump'éeel kúuchil, le je'elo' suuka'an u beeta'al utia'al páayt'aan ti' k'iimbesajo'ob (k'iin k'aaba'ob, ts'o'okol beelo'ob, u ts'o'okol xook yéetel uláak' ba'alo'ob).

Ti' u xóot'ju'unil páayt'aane' suuk u ts'iibta'al:

- U k'aaba' máax wa kúuchil ku páayt'aan.
- Ba'ax k'iin, ba'ax k'iintsil yéetel tu'ux kun úuchul le k'iimbesajo'.
- U ts'ook ba'ax ku ya'alik máax ku páayt'aan yéetel u joronts'iib k'aaba'il.

Ba'alo'ob yaan k'iine' ma'atech u ts'a'abal ti' le páayt'aano':

- U tsiikil u káajal.
- U k'áata'al ka a'ala'ak wa yaan u bin máak ti' le k'iimbesajo'.

5. Beet jump'éeel páayt'aan.

Ta kaajale' ma' táan u xáantal kéen yanak jump'éeel k'iimbesaji', a'ala'ab túun teche' ka a beet u páayt'aanilo'ob yéetel ka a túuxto'ob.

- Táanile' beet jump'éeel yáax tuukul yo'olal u yáantikech a ts'iibt u xóot'ju'unil le páayt'aano'.

Ba'ax k'iimbesajil kun úuchul ta kaajal.

Máax unaj a páayt'antik.

Tu'ux yéetel ba'ax k'iintsil ken a wa'al ka xi'ik máaxo'ob
ken a páayt'antej.

Máax ku páayt'aan utia'al le k'iimbesajo'.

Múul tsikbalt a meyaj yéetel a wéet xooko'ob.

b) Ts'íibt a xóot'ju'un. Il a wil... (I Tahoma) a t'it'ik tuláakal
ba'ax a k'áat a ts'a ojéeltbil te' kaabalo'.

Utskiint a páayt'aan.

Il a wil wa: (I Tahoma)

- ▶ Ma' tu binetaj tech mixba'ali'.
- ▶ Le t'aano'obo' chuka'ano'ob yéetel ma'alob ts'íibta'a nilo'ob.
- ▶ Jats'uts u yila'al.

Múul tsikbalt a meyaj yéetel a jka'ambesaj.

6. **Múul xok yéetel a jka'ambesaj bey xan a wéet xooko'ob le ts'íiba', ku ts'o'okole' ka beetike'ex uláak' páayt'aan chéen ba'ale' ka u beet u che'ej máak.**

**K PÁAYT'ANTIKECH YÉETEL A LÁAK'TSILO'OB UTIA'AL
U KI'IMAK ÓOLIL ÚUCHIK U TS'O'OXSÍK U PRIMARIA
CHAN XI'IPAL**

SANTIAGO

**Tu'ux kajakbal: 55 u bejil, 215 u xookil, ichil 70 yéetel
72, Motul, Yucatán.**

K'iintsil: 14:30

**Ku táan óolta'al tumen
Láak'tsilo'ob Caamal Pech**

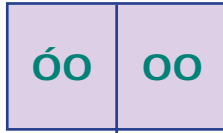
U ch'a'atuukulil maaya t'aan.

1. Il a wil (I Tahoma) le oochelo'oba' ku ts'o'okole' ka chukbe sik u k'aaba'ob je'el bix unaje'.

s _____ nik

2. Ts'íibt uláak' t'aano'ob ku ya'ala'al yéetel:

ii

piix

óó

kóol

oo

kool

ée

yéey

ee

week

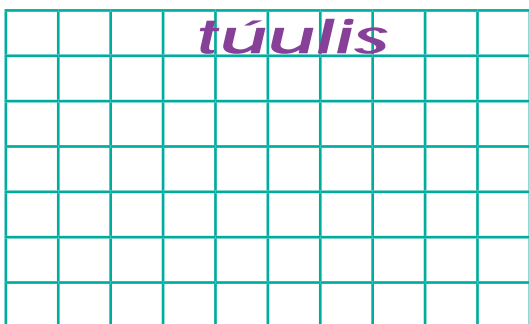
áa

máan

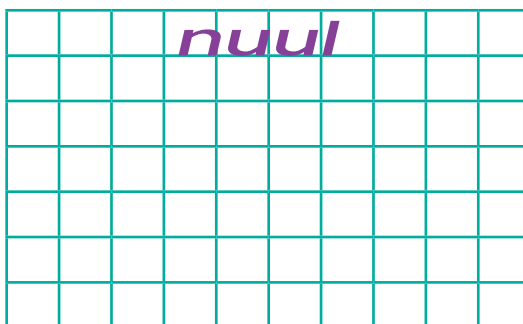
aa

maan

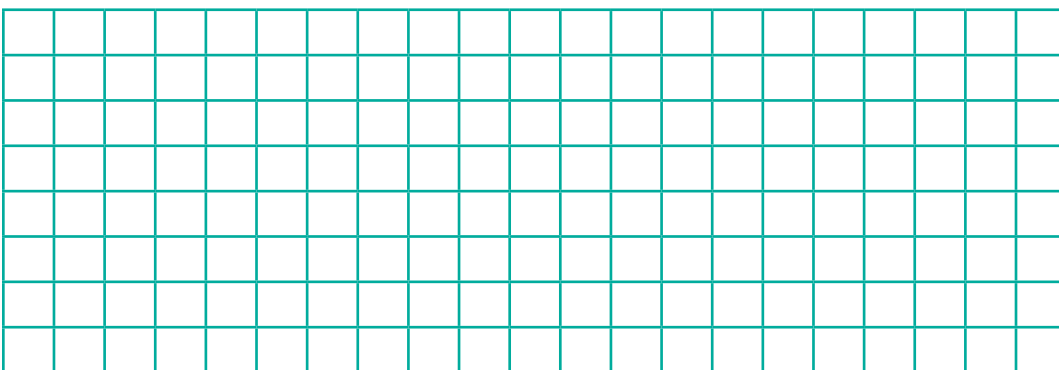
úu

uu

3. Ts'íibt ba'ax o'olal ku ts'íibta'al áa, ée, ii, óo, úu, beyxan aa, ee, ii, oo, uu. Il a wil ba'ax ta (I Tahoma) yáax ts'íibtaj tu jaatsil xook ka a chukbes wa yaan waba'ax ku binetiki'.

1. K'a'ajes yéetel ts'íibt yóok'ol le t'o'olo'oba' ba'ax jump'éel t'aan utia'al u ye'esa'al waba'ax.

T'aano'ob utia'al u ye'esa'al waba'axe', leti'

u biilalo'obe' utia'al

2. Xok le ts'íiba' yéetel il a wil le t'aano'ob ya'ax u boonilo'obo'.

Koj yéetel óoxtúul wakaxo'ob

Juntéenajeake' óoxtúul wakaxo'obe' yanchajo'ob ti' jump'éeel éet láak'il mokt'aan yéetel tu jala'ach t'antajo'obe' ma' bíin u k'ex u tuukulo'ob yo'olali'.

Le mokt'aana' ku yila'al úuchik u ya'aliko'ob u lajket t'oxiko'ob le juntsúuk su'uk tu kaxantajo'obo'.

Le wakaxo'obe' kuxlajo'ob yéetel ki'imak óolal, tak ka jk'uch **le** koj jach wi'ij yéetel k'asa'ano'. Ka tu yilaj túun ma' táan u páajtal u beetik mixba'al ti' le

wakaxo'ob tumen chéen jump'éeelili' u tuukulo'obo', jtaal jump'éeel tuukul tu pool. **Le** ma'alob kuxtale' jxu'ul ti' **le** ba'alche'obo'.

Le kojo' tu beetaj u taal jujuntúulil tu yiknale' ka tu ya'alaj ti'ob:

—**Le** ka'atúul wakaxo'ob yano'ob ta tséelo' ts'o'ok u nupikubao'ob yo'olal u tokiko'ob tech **le** juntsúuk su'uk ts'a'ab tech ka ta t'oxaje'ex .

Yéetel **le** k'asa'an tuukulo' le kojo' tu beetaj u luk'ul le alab óolal yaan ka'ach ti' le wakaxo'obo'.

Le koje', ka tu yilaj u jatsmajubao'obe' ka tu ki' jaantaj junjuntúulilo'ob.

El libro de los valores, pp. 66 y 67. (Adaptación)

3. Ts'íibt le ...a', le ...o', le ...e' je'el bix unaj u bine'.

_____ wakaxo'ob_____

_____ wi'ij koj _____

_____ juntsúuk su'uk_____

_____ ka'atúul wakaxo'ob yano'ob ta tséel_____

_____ koj _____

K'a'ajak teche':

Le t'aano'oba' mantats' ku láak'intik k'aaba'ob, k
k'ajóolo'ob je'el bix t'aano'ob utia'al u ye'esa'al
waba'axe'.

4. Ts'íibt uláak' óoxp'éel xóoxot' ts'íibo'ob tu'ux je'el u béeytal u meyaj tech le t'aano'ob utia'al u ye'esa'al waba'axo'.

Yéey jump'éel ts'íib ichil u áanalte'il
a xook, ku ts'o'okole' ka kaxantik le
t'aano'ob utia'al u ye'esa'al waba'axo'.

U ke'etel ts'íibo'ob.

1. Ti' le xooka' t ilaj k'ubent'aano'ob yéetel u xóot'ju'unilo'ob páayt'aan. Ts'íibt óoxp'éeel xóoxot' ts'íibo'ob tu'ux ka wa'alik bix le ts'íibo'obo'.

K'ubent'aano'ob

U xóot'ju'unilo'ob páayt'aan

2. Núuk le k'áatchi'oba', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik yéetel a wéet xooko'ob.

Ba'ax u jela'anilo'ob.

Ba'ax k'iin yéetel tu'ux ku k'a'abéetchajalo'ob.

Ba'axten ku ts'íibta'alo'ob.

Yáax p'iskaambal

U biilal le p'iskaambala' a k'ajóoltik ba'axo'ob ts'o'ok a jach kanik ti' le xooko'oba' yéetel ba'axo'ob xan k'a'abéet a xokik, le je'ela' mixba'al u biilal wa ka xak'al xokik ba'axo'ob a ts'íibtmaj ta áanalte' wa ta pikil ju'un utia'al a núukik, tumen chéen teeche ken a tusaba; le beetike' k k'áatik tech ma' a tuus yéetel ka a núuk le ba'alo'ob je'el bix u k'áata'al techo'.

Ts'íibt jump'éeel X tu tséel le t'aan tu'ux ka tukultik leti' u ma'alobilo'.

1. Kéen xooknakene', kin je'elel wáaj junsúutuk yo'olal in jach ilik le ts'íibo' yéetel ka in k'ajóolt ts'e'ets'ek ba'alo'ob yo'olal u yáantikenob in yáax tukult ba'ax ku ts'aik ojéeltbili'.

() Beey () Ma' () Chéen wa jaytéen

2. Je'el u páajtal in k'ajóoltik ba'ax ku ts'aik ojéeltbil le ts'íibo'ob ken in xok u jo'ol k'aaba'obo', u ka'a jo'ol k'aaba'ob, u yoochelo'ob t'aano'ob yéetel xóoxot' ts'íibo'ob, beyxan keen in wil u wiinkilil yéetel u jejeláas letrailo'ob.

() Beey () Ma' () Chéen wa jaytéen

3. Kéen ts'o'okok in xokik jump'éeel ts'íibe', je'el u páajtal in k'ajóoltik:

Yo'olal ba'ax ku t'aane'. () Beey () Ma'
U nukuch tuukulilo'obe'. () Beey () Ma'
Ba'ax u biilale'. () Beey () Ma'

4. Kéen xooknaken k'a'ame':

- () Talam in wilik tumen jujump'éeelil in xokik le letrao'obo' yéetel ma' in wa'alik tu beel le t'aano'obo'.
- () Chan istikyaj in wilik, ba'ale' kin chan p'isikimba in wa'al tu beel le t'aano'ob yéetel le xóoxot' ts'íibo'obo'.

() Ma' táan u páajtal in beetik tumen ma' táan in sen xokik.

5. Ti' le ts'íibo'ob ts'o'ok in xokiko' kin k'ajóoltik:

a) Bix tsola'anil ba'axo'ob ku ts'aik ojéeltbil.

() **Beey** () **Ma'**

b) Ba'ax u biilalo'ob.

() **Beey** () **Ma'**

c) Ba'ax k'iin je'el u páajtal u meyajta'alo'obe'.

() **Beey** () **Ma'**

ch) Ba'ax ku ts'aiko'ob ojéeltbil.

() **Beey** () **Ma'**

6. Chukbes ba'axo'ob ku k'áata'al tech te' kanti'itso'oba'.

Ts'íib	Ba'ax u biilal	Tu'ux ku meyajta'al	Ba'ax ku ts'aik ojéeltbil
Ts'íib ku taal tu paach ba'alo'ob ku ko'onol			
U tsoolil bix u beeta'al jump'éeel janal			
Chan pikil ju'un			

Ts'íib	Ba'ax u biilal	Tu'ux ku meyajta'al	Ba'ax ku ts'aik ojéeltbil
Telegrama			
K'ubent'aan			
U xóot'ju'unil páayt'aan			

Wa ma' táan u jacha k'a'ajal tech ma'alob ba'ax ku k'áata'al teche', ts'íibt ta pikil ju'un yo'olal a xak'alxoktik tu ka'atéen tu ts'ook.

7. Ba'ax ts'íibilo'ob istikyaj in beetik.

- a) U tsoolil bix u beeta'al jump'éel janal.
- b) **Telegrama.**
- c) U xóot'ju'unil páayt'aan.

8. Ba'axo'ob beetik u talantal in ts'íib.

- a) Ma' in wojel bix unaj u ts'íibta'al waba'axi'.
- b) Ma' in wojel ba'ax k'iin je'el u páajtal in meyajtike'.

9. Ba'ax u jela'anil jump'éeel k'aaba' ti' u bixil waba'ax.
- a) Le yáaxo' ku ya'alik bix le ba'alo'obo', le uláak'o' ku ya'alik u k'aaba'ob.
 - b) Le yáaxo' jump'éeel t'aan, le uláak'o' ma'.
Le máako'obo' wa le kaajo'obo'.
10. Jump'éeel t'aan utia'al u ye'esa'al waba'axe' ku:
- a) Ya'alik to'on chéen le ba'alo'ob ku yila'alo'obo'.
 - b) Ya'alik to'on naats' wa náach yanil le ba'ax ku ya'ala'alo', beyxan le ma' táan u yila'alo'obo'.
11. U ts'íibta'al u jejeláasil a, e, i, o yéetel u xane':
- a) Ma' talami'.
 - b) Talam.
12. Talam tumen:
- a) Ma' in k'ajóoltik u jela'anilo'ob.
 - b) Ma' in tukultik in kaxantik bix ts'íibta'anil ti' jump'éeel *diccionario*.

Kamp'éel xook

Ti' le xooka' yaan:

▶ A k'ajóoltik ts'e'ets'ek t'aano'ob ka tukultik ku taasik "U ju'unil péektsil t'aan" ka'alikil a xokik u jo'ol k'aaba'.

▶ A k'ajóoltik u tsoolil le tuukulo'ob ku taasik "U ju'unil péektsil t'aan kéen a xoko'.

▶ A xokik k'a'am ya'ab u téenel waba'ax.

▶ A ch'a'tukultik bix u meyajta'al:

■ áa, ée, íi, óo, úu

■ T'aano'ob ku ya'alik máax tia'alintik waba'ax.

▶ A yáax ts'íibtik le tuukulo'ob kun meyaj tech ichil le ts'íibo'.

▶ A ts'íibtik jump'éel *anuncio*.

▶ A wutskiíntik jump'éel ts'íib ka'alikil táan u bin a xokik, ba'ale' k'a'abéet a kanáantik ma' a ts'íibtik ka'atéen jump'éel tuukul.

▶ A k'ajóoltik bix tsola'anil ba'axo'ob yaan ti' jump'éel ts'íib.

▶ A k'ajóoltik ba'ax u biilal le ka'ap'éel ts'íibo'ob beeta'ano'.

▶ A ketik ka'ap'éel ts'íibo'ob.

1. Il a wil... (I tahoma) le oochelo'oba' yéetel xok ba'ax ku ya'alik le ko'olelo'.

1. Núuk le k'áatchi'oba', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik yéetel a wéet xooko'ob.

Ba'ax ku xokik le ko'olelo'.

Ba'ax ku páajtal k kaxantik ti' le ju'uno'.

Ba'ax ku ts'aik ojéeltbil jump'éel péektsil pikil ju'un.

Ichil jump'éel péektsil pikil ju'une', ba'ax je'el u béeytal u k'a'abéetchajal ti' teche'.

2. Xok u jo'ol k'aaba' le u ju'unil péektsil t'aano' ku ts'o'okole' ka ts'íibtik t'aano'ob ka tukultik je'el u chiikpajal ichile'.

3. Ket le t'aano'ob ta ts'íibtajo' ku ts'o'okole' ka tsikbaltik yéetel a wéet xooko'ob ba'ax ka tukultike'ex u k'áat u ya'al le ts'íiba'.

U k'iinile' lunes 12 ti' diciembre ti' u ja'abil 2006

“Beeta'an utia'al u ts'aik muuk'”. Le chichao' táan u bin u k'e'exel yéetel ron bejla'e'.

Ichil le maayao'obo' táan u bin u sa'atal u yu'uk'ul le chichao'

Elio González

Jtúuxchi'

San Cristóbal de las Casas, Chis.

Jump'éeel úuchben meyaj suuk u beetik le maayao'ob kaja'ano'ob tu lu'umil Chiapas', leti' u máak'a'antiko'ob le chichao', chéen ba'ale' táan u bin u sa'atal yéetel u k'e'exel yo'olal le rono' (u k'aab caña).

Jxoknal tzotzil Enrique Pérez López' ku ya'alik beya': “Le chichao' jump'éeel uk'ul ku beeta'al ichil le k'iino'ob ma'ili' k'uchuk le sak wíiniko'obo'. Jach nupa'an yéetel le úuchben payalchi'ob ku beeta'al ka'ach ti' k kaajo'obo'”.

Jump'éeel ba'al úuch jo'op'ok u beeta'al.

Juntúul ko'olele' Carmela Álvarez Hernández u k'aaba', leti'e' jach ku kanáantik bix u beeta'al yéetel xan ku ta'akik bix u máak'a'anta'al. Ku ya'alike':

“K úuchben ch'i'ilankabilo'obe' ku tsikbaltiko'ob to'one' le sak wíiniko'obo' tu taasajo'ob le rono' utia'al u beetiko'ob je'el ba'ax u k'áato'ob yéetel u tuukul k úuchben ch'i'ibalo'obe beyxan yo'olal u tu'ubsiko'ob le ba'ax suuk u yuk'iko'obo'. Bey úuchik u ki'ital tu chi'ob le rono' ka tu tu'ubsajo'ob le suukja'an u yuk'iko'obo'”.

Le chichao' suuk u beeta'al yéetel payalchi'ob yéetel miatsilo'ob, le je'elo'obo' jach nupa'an yéetel u suukil tuukulo'ob yaan ti' wíinik yo'olal le ixi'imo', le ku ya'ala'al beeta'anil wíiniko'obo'.

Chéen ba'ale', u ki'il u yu'uk'ul le rono' ku ts'aik u sajbe'entsilil u bin u sa'atal le ba'ax suuk u beeta'alo', tumen leti' k'a'ajsik máaxo'on, ku ts'o'okole' wa ku sa'atale' k sa'atal ichil tuláakal le ba'alo'ob ts'o'ok u seen k'astalo', bey úuchik u ya'aliko'.

4. Xok le ts'íibo' ku ts'o'okole' ka núukik le k'áatchi'oba'.

Tu'ux ts'íibta'ab le péektsil t'aano'.

Bix u k'aaba' máax ts'íibt le péektsil t'aano'.

Ba'ax ku ts'a'abal ojéeltbili'.

Máakalmáak le ka'ap'éel tuukulo'ob jach k'a'abéet u yojéelta'alo'.

Ba'ax ka wa'alik yo'olal le ka'ap'éel tuukulo'obo'.

Ba'axten k'a'abéet k xokik péektsil t'aano'ob.

5. Il a wil... (I Tahoma) le ts'íiba' ku ts'o'okole' ka xokik u k'aaba' le jejeláas jaatso'ob yaan ti'o'.

Máax
ts'íibtej

U k'iinil

U k'iinile' lunes 12 ti' diciembre ti' u ja'abil 2006

"Beeta'an utia'al u ts'aik muuk'". Le chichao' táan u bin u k'e'exel yéetel ron bejla'e'.

Ichil le maayao'obo' táan u bin u sa'atal u yu'uk'ul le chichao'

Elio González

Jtúuxchi'

"K'úuchben ch'i'ilankabilo'obe' ku tsikbaltiko'ob to'one' le sak wíiniko'obo' tu taasajo'ob le rono' utia'al u beetiko'ob je'el ba'ax u k'áato'ob yéetel u tuukul k'úuchben ch'i'ibalo'obe beyxan yo'olal u tu'ubsiko'ob le ba'ax suuk u yuk'iko'obo'. Bey úuchik u ki'ital tu chi'ob le rono' ka tu tu'ubsajo'ob le suukja'an u yuk'iko'obo'".

Le chichao' suuk u beeta'al yéetel payalchi'ob yéetel miatsilo'ob, le je'elo'obo' jach nupa'an yéetel u suukil tuukulo'ob yaan ti' wíinik yo'olal le ixi'imo', le ku ya'ala'al beeta'anil wíiniko'obo'.

Chéen ba'ale', u ki'il u yu'uk'ul le rono' ku ts'aik u sajbe'entsilil u bin u sa'atal le ba'ax suuk u beeta'alo', tumen leti' k'a'ajsik máaxo'on, ku ts'o'okole' wa ku sa'atale' k sa'atal ichil tuláakal le ba'alo'ob ts'o'ok u seen k'astalo', bey úuchik u ya'aliko'.

San Cristóbal de las Casas, Chis.

Jump'éel úuchben meyaj suuk u beetik le maayao'ob kaja'ano'ob tu lu'umil Chiapaso', leti' u máak'a'antiko'ob le chichao', chéen ba'ale' táan u bin u sa'atal yéetel u k'e'exel yo'olal le rono' (u k'aab caña).

Jxoknal tzotzil Enrique Pérez López' ku ya'alik beya': "Le chichao' jump'éel uk'ul ku beeta'al ichil le k'iino'ob ma'ili' k'uchuk le sak wíiniko'obo'. Jach nupa'an yéetel le úuchben payalchi'ob ku beeta'al ka'ach ti' k kaajo'obo'".

Jump'éel ba'al úuch jo'op'ok u beeta'al.

Juntúul ko'olele' Carmela Álvarez Hernández u k'aaba', leti'e' jach ku kanáantik bix u beeta'al yéetel xan ku ta'akik bix u máak'a'anta'al. Ku ya'alike':

Jo'ol
k'aaba'ob

Péektsil
t'aan

6. Ts'íibt u jaatsilo'ob le ts'íiba'.

U k'iinile' lunes 12 ti' diciembre ti' u ja'abil 2006

"Beeta'an utia'al u ts'aik muuk"". Le chichao' táan u bin u k'e'exel yéetel ron bejla'e'.

Ichil le maayao'obo' táan u bin u sa'atal u yu'uk'ul le chichao'

Elio González

Jtúuxchi' "K'úuchben ch'i'ilankabilo'obe' ku tsikbaltiko'ob to'one' le sak wíiniko'obo' tu taasajo'ob le rono' utia'al u beetiko'ob je'el ba'ax u k'áato'ob yéetel u tuukul k'úuchben ch'i'ibalo'obe beyxan yo'olal u tu'ubsiko'ob le ba'ax suuk u yuk'iko'obo'. Bey úuchik u ki'ital tu chi'ob le rono' ka tu tu'ubsajo'ob le suukja'an u yuk'iko'obo'".

San Cristóbal de las Casas, Chis.
Jump'éeel úuchben meyaj suuk u beetik le maayao'ob kaja'ano'ob tu lu'umil Chiapaso', leti' u máak'a'antiko'ob le chichao', chéen ba'ale' táan u bin u sa'atal yéetel u k'e'exel yo'olal le rono' (u k'aab caña).

Jxoknal tzotzil Enrique Pérez Lópeze' ku ya'alik beya': "Le chichao' jump'éeel uk'ul ku beeta'al ichil le k'iino'ob ma'ili' k'uchuk le sak wíiniko'obo'. Jach nupa'an yéetel le úuchben payalchi'ob ku beeta'al ka'ach ti' k'kaajo'obo'".

Jump'éeel ba'al úuch jo'op'ok u beeta'al.
Juntúul ko'olele' Carmela Álvarez Hernández u k'aaba', leti'e' jach ku kanáantik bix u beeta'al yéetel xan ku ta'akik bix u máak'a'anta'al. Ku ya'alike':

Le chichao' suuk u beeta'al yéetel payalchi'ob yéetel miatsilo'ob, le je'elo'obo' jach nupa'an yéetel u suukil tuukulo'ob yaan ti' wíinik yo'olal le ixi'imo', le ku ya'ala'al beeta'anil wíiniko'obo'.

Chéen ba'ale', u ki'il u yu'uk'ul le rono' ku ts'aik u sajbe'entsilil u bin u sa'atal le ba'ax suuk u beeta'alo', tumen leti'k'a'ajsik máaxo'on, ku ts'o'okole' wa ku sa'atale' k'sa'atal ichil tuláakal le ba'alo'ob ts'o'ok u seen k'astalo', bey úuchik u ya'aliko'.

K'a'ajak teche':

Le **péektsil t'aano'** jump'éel ts'íib u biilale' u ts'aik ojéeltbil u jaajil ba'ax ku yúuchul ti' jejeláas kaajo'ob, u k'áat u ya'ale', ku ye'esik ba'alo'ob ku yúuchul je'el tu'uxake' yéetel ku beetik u tukulta'al ba'axten ku yúuchul le ba'alo'obo'.

Tu yo'olal le je'elo', u t'aanil le u ju'unil péektsil t'aano' ma' jach talam u na'ata'ali', tumen ku beeta'al utia'al tuláakal máak, ku ts'o'okole' le ba'ax ku ts'aik ojéeltbilo' ma' jach chowak u ts'íibilo'obi', tumen mina'an tu'ux u jach chowakkiinta'al ichil le ju'uno' yéetel ma' unaj u jach xáantal u xo'okili'.

Le péektsil t'aano' k'a'abéet u tsolik tuláakal le ba'ax ku yúuchulo' tu séeblakil je'el bix ku páajtale' yéetel ka na'ata'ak ba'ax ku ts'aik ojéeltbili'.

Le ts'íib ku beeta'al ti' le péektsil t'aano', jach unaj u yilik u núukik le k'áatchi'oba':

Ba'ax: U ya'ala'al ba'ax táant u yúuchule'.

Máax: Máak, ba'alche' wa je'el ba'axak ku beetik u yúuchul waba'axe' ku ch'enxikinta'al tumen tuláakal máak.

Ba'ax k'iin: U k'iinil ka j-úuch le ba'alo'.

Bixij: Jach bix úuchik le ba'alo'.

Tu'ux: U kaajil wa u kúuchil tu'ux j-úuch le ba'al way México wa táanxel lu'umo'.

Ba'axten: Ba'axo'ob jbeet u yúuchul le ba'alo'.

K'a'am xook.

1. Xok je'el bix u k'áata'al tech le xóoxot' ts'íibo'oba'.

- a) Jach ki'imak in wóol in wilikech! (bey jak' óole')
- b) Tsol ten bix úuchik. (bey ts'íikile')
- ch) Jach táaj jats'uts le kúuchila'! (bey jak' óole')
- ch') In p'EEK a beetikaba beyo'. (bey ts'íikile')
- e) Patjo'olt yéetel a'al uláak' xóoxot' ts'íibo'ob je'el bix le ts'o'ok a xokiko'obo'.

A wojéeltmaj wáaj:

Kéen xooknakeche' k'a'abéet a k'ajóoltik u jejeláasil bix u yu'ubikuba máak: u ja'ak'al u yóol wa u ts'íikil wamáax, je'el bix le ts'o'ok a xokiko'. Wa ba'alo'ob ku beetik u che'ej wa ku jets'ik u yóol máak.

Je'el u páajtal a wiliko'obe' ikil u bin a xokik le ts'íibo', tumen wa jump'éeel úuchben tsikbal ku ts'aik jump'éeel kaambal ichile', yaan k'iine' ku taasik xóoxot' ts'íibo'ob tu'ux ku ts'íikil, ku ja'ak'al wa ku jéets'el u yóol le máax ku tsikbalo'. Kéen xooknakeche' il a wil a xokik je'el jaytéen k'a'abéet le ts'íibo', yo'olal a na'atik le tuukulo'ob ku taasiko' yéetel ka a kanáant a jáan ch'enik a xook tu'ux yaan punto wa coma, le je'elo'oba' ku yáantiko'on k il le ba'axo'ob jach unaj k ojéeltiko'.

2. Xok k'a'am le na'ato'oba'.

¡Na'at le ba'ala' chan boox!
Kéen xi'ike' ma' aali', ba'ale'
kéen suutnake' aal.

(Costal)

¡Na'at le na'ata' jna'at!
Wukp'éeel joolo'ob,
chéen jump'éeel k'úum.

(Pool)

¡Ma' a chokojkiinsik a pool!
¡U táane' u paach!
¡U paache' u táan!

(K'aan)

3. Ch'a'tuukul yo'olal in xook.

Yaan na'at talanchaj in xokik wáaj.

Ba'ax t'aanilo'ob talanchaj in xokik.

Ba'ax ti' je'el u k'a'abéetchajal ten in xook k'a'ame'.

Tin ts'aatáantaj wáaj u tsolxikin in jka'ambesaj ti' le xook tin beetajo'.

4. Yéey jump'éel ti' le ts'íibo'ob yaan tu áanalte'il a xooko', ku ts'o'okole' ka nu'ukbesikaba yo'olal a xokik k'a'am tuláak' k'iin kéen talakech xook.

Áantaba yéetel le ba'axo'ob kun a'albil techa' yo'olal a wilik bix ken a xokil le ts'íibo':

▶ Xok xma' t'aanil le ts'íibo' yéetel ka a k'ajóolt ba'ax u biilal.

▶ Kanáant bix u ya'ala'al le t'aano'ob ken a xoko'.

▶ K'ajóolt bix u ya'ala'al jejeláas tuukulo'ob yaan ti' le ts'íibo' yéetel il a wil a wa'aliko'ob je'el bix a tukultik xane'.

▶ Yanak mantats' ta tuukul u k'aaba' le ts'íibo', u xookil u wáalal le ju'un tu'ux yano', máax tsikbaltik wa máax ts'íibtik, beyxan máax sutk'esik ti' yaanal t'aan. Le ba'alo'oba' jach k'a'abéet u ya'ala'al ma'ili' káajak u xo'okol le ts'íibo'.

U ch'a'atuukulil maaya t'aan.

1. Il a wil... (I tahoma) le oochelo'oba', xok le t'aano'ob yaan yáanalo' yéetel wóolk'alt le jach u k'aaba'o'.

xuux wa xúux

káat wa kaat

éets' wa eets'

xuul wa xúul

maak wa máak

éek' wa eek'

2. A'al uláak' t'aano'ob ku ya'ala'al je'el bix le ts'o'ok a xokiko'.

1. Xok le xóoxot' ts'íibo'oba', ku ts'o'okole' ka wilik bix ts'íibta'anil le chak t'aano'obo'.

U chuun le ya'axche'o' kóoch yéetel jajalkil, **u** k'abo'**ob** xane' tojtak yéetel chowaktak.

Ka'ans ten bix a k'a'aytik a koonol yo'olal in konik **a** chakbil nal**o'ob**.

Le ajawo' tu ya'alaj beya': —Teech ken in beet **in** jtúuxchi'ech yo'olal a bisik tuláakal **in** k'ubent'aano'**ob** ti' uláak' máako'ob.

Ts'o'ok u sa'atal úuchben ba'alo'ob suukja'an ichil **k** úuchben ch'í'ibalo'**ob** yéetel ixí'im.

U miatsilo'**obe**' jela'antak ti' le to'ono'.

2. Xok yéetel utskiínt le xóoxot' ts'íibo'oba' je'el bix ka tukultik unaje'.

Leti'e' u ta'akmaj jump'éel u tsoolil bix u beeta'al janal ti' **in** tuukul.

Nicolás, jach táaj jats'uts **in** wotoch ti' le teno'.

T tukultaj k kanáantik le lu'um utia'al **in** paalale'exo'.

Le t'aano'ob jach chaktako'ob ts'o'ok a meyajtiko'obo',
ku ya'ala'al ti'ob xane' t'aano'ob ku ya'alik máax
tia'alintik waba'ax, le je'elo'obo' ku ya'aliko'ob máax u
yuumil je'el ba'axake'.

3. Beet ka'ap'éel xóoxot' ts'íibo'ob tu'ux ka yanak a ts'íibtik t'aano'ob ku ya'alik máax tia'alintik waba'ax.

1. _____

2. _____

Xok le ts'íiba' U jelpajal u kuxtal wíinik.

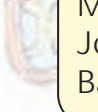
Utia'al k'a'ajesbil:

Ichil maayae' yéetel : in, a, u, k, a ...e'ex, u...o'ob k
a'alik máax tia'alintik waba'ax.

Le yáax kamp'éel t'aano'obo' chéen jump'éelili' u
ts'íibta'al, ba'ale' le t'aano'ob ti' le ka'atúul yéetel
óoxtúulo'obo ya'abo'obo' ku bisiko'ob uláak' ba'al
tu xuul.

4. Ts'íibt ba'ax ta na'ataji'.

1. Il a wil... (I Tahoma) le oochelo'oba' ku ts'o'okole' ka xokik ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

Jtaalen in man bak' yéetel xa'ak'o'ob utia'al in beetik piibil k'éeken. Yaan in konik u koots'il yéetel u tortail, le beetik táan in k'a'aytik ti' le máaxo'ob kajakbal naats' ti' in wotocho'. Ba'ale' ya'ab ti' máaxo'ob u bin in wa'alik.

Ma'alob k'iin xunáan Josefa.
Ba'ax ka beetik.

Ba'axten ma' táan a ts'íibtik ts'e'ets'ek ju'uno'ob utia'al a k'a'aytik, ku ts'o'okole' ka tak'iko'ob ti' jejeláas kúuchilo'ob.

2. Múul tsikbalte'ex le k'áatchi'oba' ka a núuke'ex.

Ba'ax jejeláas ts'aat'aano'ob je'el u páajtal k kaxantik ti' jump'éeel *anuncioe'*.

Ba'ax ba'ax u biilal le ts'aat'aan ti'obo'.

3. Xok k'a'am le anuncioa' yéetel il a wil le ts'aat'aan ti'o'.

KO'OTEN KA A TÚUNT

JACH KI'

U KOOTS'IL YÉETEL U TORTAIL

PÍIBIL K'ÉEK'EN.

\$6.00 yéetel \$10.00 jujump'éeelil

Tuláakal viernes, sábado yéetel domingo.

16 u bejil, 234 u xookil, ichil 39 yéetel 41

Tu yotoch xunáan Josefa May Chan

4. Núuk le k'áatchi'oba', ku ts'o'okole' ka ketik yéetel a wéet xooko'ob.

Ba'ax u biilal jump'éeel *anuncio*.

Ba'axo'ob jach k'a'ana'an u ts'íibta'al ti' jump'éeel *anuncio*.

Tukult yéetel ts'íibt uláak' ba'alo'ob suuk u beeta'al tu'ux ku k'a'abéetchajal jump'éeel *anuncio*.

K'a'ajak teche':

Jump'éeel *anuncio* kóom u ts'íibil, u biilale' u ts'aik ojéeltbil waba'ax, u ts'aik t'aan, u k'exik u tuukul máak, u ko'onol wa u ma'anal waba'ax. Ku ts'a'abal ti' kúuchilo'ob tu'ux ku máan ya'ab máako'ob yo'olal u yila'al.

Le ba'alo'ob ku ts'íibta'al wa ku ya'ala'al ti' le ju'un beya' jela'antako'ob, tumen ya'ab u jejeláasil máako'ob beetik, ba'axe' k'a'abéet ka ts'íibta'ak tuláakal ba'ax unaj u bini' yo'olal u na'ata'al máax ti' ku ts'íibta'al. Ts'e'ets'ek ba'alo'ob ku ts'íibta'al ichile', leti' le je'elo'oba':

- U k'aaba' ba'ax ku ko'onol.
- U ya'ala'al bix le ba'ax ku ko'onolo' (nojoch, jats'uts, ma' ko'oji', jach ma'alob, chéen jump'éeel, ki').
- K'a'ana'an xan u ts'a'abal bajux u tojol, kex yaan tu'uxe' ma'atech u ts'a'abali', tumen ku p'a'atal utia'al ka tsikbalta'ak yéetel le máax ku maano'.
- Beyxan u k'aaba' kúuchilo'ob, u k'iinilo'ob, u k'aaba' molayo'ob wa máax yéetel kun tsikbaltbil.
- Yaan k'iin xane' ku ts'a'abal oochelo'obi'.

5. Ts'íibt jump'éeel *anuncio* yéetel le ts'aat'aana'.

Juntúul ko'olel kajakbal naats' ti' a wotoche' táant u náajaltik 1,000.00 pesose', ba'ale' táan u tukultik u konik waba'ax yo'olal u ya'abkuntik le taak'ina'. Ku k'áat óoltik tech ka a nu'ukbes ti' yéetel a wáantik u beet jump'éeel *anuncio*. Áantaba yéetel le k'áatchi'oba'.

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

Ba'ax jach ma'alob je'el u béeytal u konike'.

Bix le ba'alo'ob ken u kono'.

Ba'ax u yutsil u ma'anal.

Tu'ux je'el u béeytal u kaxanta'ale'.

Bajux u tojol. _____ U xuul wáaj beyo'. _____

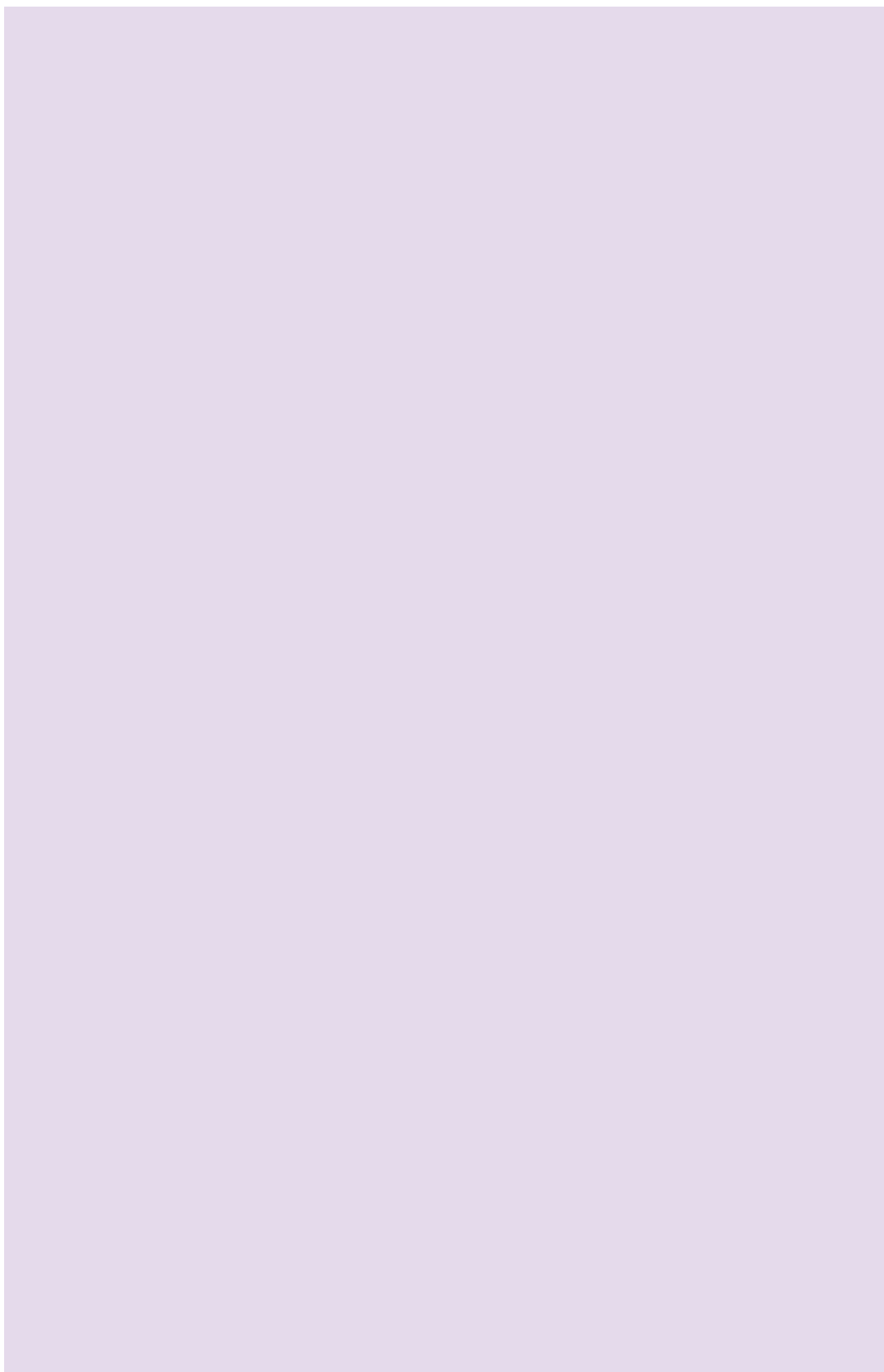

Múul tsikbalt yéetel a wéet xooko'ob le ba'ax táant a ts'íibtiko'.

6. Yéetel le ba'axo'ob ts'o'ok a yáax ts'íibtiko' beet u anuncioil.

7. Xak'alxok yéetel utskiint a meyaj.

Mixba'al wáaj ku binetik ti'.

Le anuncioo' jats'uts wáaj.

Ku ye'esik wáaj bix le ba'ax ku ko'onolo'.

Ta beetaj wáaj oochelo'obi'.

Ma'alob ts'íibta'anil wáaj le t'aano'obo'.

8. Tukult yéetel a jka'ambesaj yéetel a wéet xooko'ob óoxp'éel jejeláas súutukilo'ob yéetel ba'ax anuncioil ku meyaj wa je'el u béeytal u meyaj ta kaajale'.

Kúuchilo'ob wa súutukilo'ob	Ba'ax ku ya'alik le anuncioo'
Tu joolnajil tu'ux ku yúuchul koonol.	Ba'ax ku ko'onol:
	Bixij:
	Bajux:
	Wa ku ko'onol ma' ko'oje' buka'aj k'iin kun xáantal:

<p>Ti' jump'éel u najil</p>	<p>Ba'ax ku ko'onol:</p>
	<p>Bixij:</p>
	<p>Bajux:</p>
	<p>Tu'ux ku ko'onol:</p>
	<p>Ba'ax k'iin ku ko'onol:</p>
	<p>Ba'ax ku ko'onol:</p>
	<p>Bixij:</p>
	<p>Bajux:</p>
	<p>Tu'ux ku ko'onol:</p>
	<p>Ba'ax k'iin ku ko'onol:</p>

	Ba'ax ku ko'onol:
	Bixij:
	Bajux:
	Tu'ux ku ko'onol:
	Ba'ax k'iin ku ko'onol:

9. Yéetel a wéet xooko'obe' yéey jump'éel súutukil ka a beete'ex jump'éel u anuncioil. Ts'íibte'ex ti' a pikil ju'une'ex.

Ma' u tu'ubul te'ex ma'ili' a ts'íibte'ex k'a'abéet a beetike'ex jump'éel u yáax ts'íibil, tu ts'ooke' ka wutskiintike'ex.

U ch'a'atuukulil maaya t'aan.

1. Il a wil (I Tahoma) le oochelo'oba', ku ts'o'okole' ka chukbesik u k'aaba' yéetel jump'éel le letrao'ob yaan ta xno'ojo'.

b _____ k

ée
ee

b _____ t

aa
áa

၁၁၁၁

2. Il a wil (I tahoma) ba'ax ta yáax ts'íibtaj ti' óoxp'éel xook yo'olal ba'axten ku ts'íibta'al áa, ée, ii, óo, úu beyxan aa, ee, ii, oo, uu. Wa yaan waba'ax ku binetike' ts'íibt wa ka tukultik k'a'abéet.

[illegible]

1. Ts'íibt ba'ax ku k'a'ajal tech yo'olal t'aano'ob ku ya'alik máax tia'alintik waba'ax.

2. K'a'ajak tech bix u meyaj: in, in ...o'ob, u, u ... o'ob, k, ka a chukbes le ts'íiba'.

In kaajal yéetel in wéet kaajalo'ob

Bejla'e' ts'o'ok in suut kajtal ti' le kaaj tu'ux sijnalena'.

Ts'e'ets'ek ja'abo'ob náachchajen ti' _____ láak' _____ beyxan ti' _____ kaajal, ba'ale' ka'alikil táan u máan le

ja'abo'obo' ku k'a'ajal ten le lu'uma' yéetel _____ wéet kaajal _____ yéetel máaxo'ob lajket líik'iken.

Ka suutnajene' tin wilaj ya'ab ba'alo'ob ts'o'ok u jelpajal; _____ najil _____ le kaajo' ma' bey je'el bix ka'ach úuche';

bejla'e' _____ yáam u bejil yéetel _____ noj bejil _____ e' beeta'an yéetel cemento. _____ kúuchil _____ báaxal

yéetel áalkabe' chéen jump'íit bejla'e' tumen ts'o'ok u beeta'al ya'ab najo'obi'.

U yotoch _____ yuum_____e' chéen jump'íit úuchik
u jelpajal. Leti'obe' láayli' u kanáantiko'ob _____ yalak'
ba'alche' _____ yéetel _____ pak'al che' _____ ku jaanta'al
u yich.

Ts'e'ets'ek ti' _____ éet kaajal_____e' jbino'ob kajtal
táanxel kaajil, le beetike' ma' in wojel bix u bin ti'obi'. U
ma'alobile' ka'atúul jach _____ wéet kaajal_____e' láayli'
wayano'obe'. Leti'obe' mantats' kin bin in xíimbalto'ob,
k much'íkba utia'al k beetik ba'ax suukja'an to'on: k
k'iimbesik cha'an yéetel u paaxil _____ lu'um.

**Xak'alxok a meyaj, ku ts'o'okole' ka múul
tsikbaltik yéetel a jka'ambesaj beyxan yéetel a
wéet xooko'ob.**

**3. Beet jump'éel ts'íib ti' a pikil ju'un, tu'ux ka
meyajnak tech t'aano'ob ku ya'alik máax
tia'alintik waba'ax: in, a, u, k, a ...e'ex, u ...o'ob.**

**Yéey jump'éel ts'íib ichil u áanalte'il a
xook, ku ts'o'okole' ka ts'íibtik jump'éel
t'o'ol yáanal k'aaba'ob, u bixil waba'ax,
t'aano'ob utia'al u ye'esa'al waba'ax
yéetel t'aano'ob ku ya'alik máax
tia'alintik waba'ax.**

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

U ke'etel ts'íibo'ob.

1. Ti' le xooka' t ilaj u ju'unil péektsil t'aan yéetel jump'éel anuncio. Ts'íibt óoxp'éel xóoxot' ts'íibo'ob tu'ux ka wa'alik bix le ts'íibo'obo'.

U ju'unil péektsil t'aan

Anuncio

2. Núuk le k'áatchi'oba', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik yéetel a wéet xooko'ob.

Ba'ax u jela'anilo'ob.

Ba'ax k'iin yéetel tu'ux ku k'a'abéetchajalo'ob.

Ba'ax o'olal ku ts'íibta' alo'ob.

Ba'ax ts'aat'aanil yaan ti'ob.

Ku k'expajal wáaj bix u ya'ala' alo'ob.

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

U ka'ajaats

Táankelem, lóok'bayan wa nukuch máak, yaan:

- ▶ A ts'íibtik tuláakal ba'ax ka tukultik ken a wil ba'axo'ob ku ts'aik a wojéelt ts'íibo'ob ma'ili' a xoke'.
- ▶ A k'ajóoltik ba'axo'ob ku k'áata'al tech yaan ichil ts'íibo'ob.
- ▶ A xokik ts'íibo'ob k'a'am, ba'ale' ka a k'ajóolt ba'axo'ob jach k'a'abéet u yojéelta'ali'.
- ▶ A k'ajóoltik bix ts'íibta'anil yéetel a k'a'ajesik ba'ax u biilal le ts'e'ets'ek ts'íibo'ob kun e'esbil techó'.
- ▶ A beetik tuláakal ba'ax k'a'ana'an utia'al u yúuchul ts'íib: a yáax tukultik ba'ax ken a ts'íibtej, a ts'íibtik ba'ax ts'o'ok a tukultik yéetel a wutskiintik a meyaj wa k'a'abéet.
- ▶ A ka'a ts'íibtik yéetel a jelbesik ts'íibo'ob, ba'ale' ka a kanáant ma' u jelpajal ba'ax ku ts'aik ojéeltbil ken a nup uláak' tuukulo'obi' wa ken a k'ex bix ts'íibta'anil.
- ▶ A k'ajóoltik ts'e'ets'ek ba'alo'ob yo'olal bix u ts'íibta'al le maayao': u jejeláasil t'aano'ob yéetel u jejeláasil **a, e, i, o, u**.

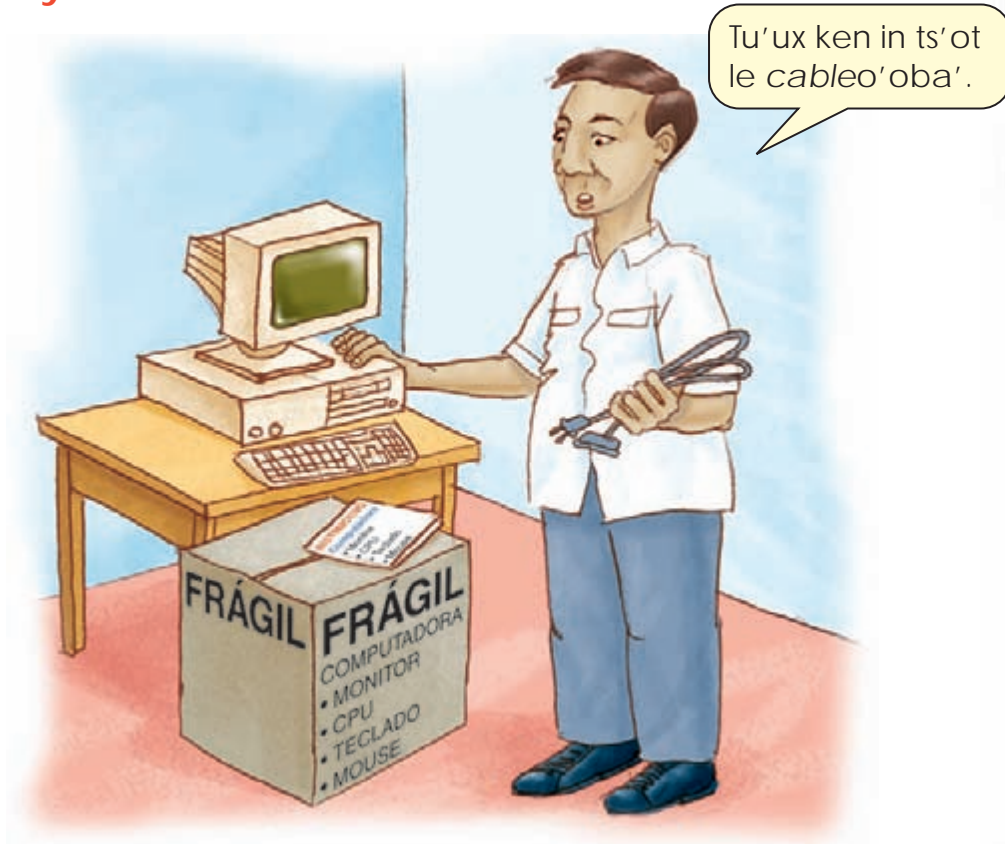
Jump'éel xook

Ti' le xooka' yaan:

- ▶ A k'ajóoltik ba'ax jaatsilo'ob ka tukultik yaan ichil jump'éel ts'íib.
- ▶ A xokik yéetel a k'ajóoltik bix tsola'anil le tuukulo'ob yaan ichil "U tsoolil u meyajta'al waba'ax" kun e'esbil techó'.
- ▶ A xook k'a'am.
- ▶ A ch'a'tukultik bix u meyajta'al:
 - **a', e', i', o', u'.**
 - T'aano'ob ku jeelintik k'aaba'ob.
- ▶ A beetik u wiinkilil jump'éel ts'íib.
- ▶ A ts'íibtik jump'éel péektsil t'aan.
- ▶ A wutskiintik jump'éel ts'íib ikil u bin a chowakkúunsik ba'ax ku ts'aik ojéeltbil jujump'éel tuukuli'.
- ▶ A k'ajóoltik bix tsola'anil ba'axo'ob yaan ti' jump'éel ts'íib.
- ▶ A k'ajóoltik ba'ax u biilal le ka'ap'éel meyajo'ob ts'íibta'ano'.
- ▶ A ketik le ka'ap'éel ts'íibo'obo'.

1. Il a wil (I tahoma) le oochela' yéetel xok ba'ax ku ya'alik le máako'.

2. Múul tsikbalte'ex le k'áatchi'oba'.

Ba'ax u biilal u tsoolil u meyajta'al waba'ax.

Ba'ax ku ts'a'abal ojéeltbili'.

Tu'ux je'el u béeytal a wilik le ts'íibo'ob beya'.

Ts'o'ok wáaj u meyaj tech jump'éeel ju'un beyo'. Bix úuchik u k'a'abéetchajal tech.

3. Il a wil yéetel ts'íibt u jo'ol k'aaba' óoxp'éel u jaatsilo'ob yaan ti' u tsoolil u meyajta'al waba'ax.

U tsoolil u meyajta'al radiograbadora

U meyaj yéetel u cableil AC.

1. Ma'ili' a beet u paax le nu'ukulo' ts'a tu p'iis le corriente unaj u meyaj ti'o' 110v wa 220v. Áantabaj yéetel jump'éel u nu'ukulil u wa'ach'al ba'alo'ob.
2. Jóok'es u cableil AC yaan tu kúuchil tu'ux ku ts'a'abal *bateriao'* ob. Ku ts'o'okole' ka ts'otik tu'ux unaj u bin cable AC.

Utia'al u beeta'al u paax le cassetteo'. U ts'o'otol jump'éel cassette:

1. Yáaxe' ts'áank'abt u péets'k'abil tu'ux ku ye'esik u je'elsa'al wa u jóok'esa'al cassette, yo'olal a je'ik le kúuchil tu'ux ku ts'o'otol le cassetteo'.
2. Ku yokesa'al le cassetteo', chéen ba'ale' il a wil u p'áatal aktáan tech u yich le cassette kun k'a'abéetchajal a wu'uyiko', a grabartik yaanal paax wa a tupik ba'ax yaan ti'.
3. K'al le kúuchil tu'ux ta ts'otaj le cassetteo'.

U beeta'al u paax jump'éel cassette:

1. Kaxant u péets'k'abil tu'ux ku yéeya'al ba'ax ken u beet le nu'ukulo' ka a ts'a tu'ux ku ya'alik "TAPE".
2. Ts'áank'abt u péets'k'abil tu'ux ku ya'alik u káajal paax.
3. Utia'al a je'elsik u suut le cassetteo', chéen u ts'áank'abtik u péets'k'abil JE'ELSAJ/JÓOK'ESAJ.

U séeb yáalkabaansa'al wa u walak'sutta'al jump'éel cassette:

1. Je'el u páajtal a beetik u bin séeba'an le cassette wa ka ts'áank'abtik le u péets'k'abil ku ya'alik u séebkunta'al u yáalkab le cassette tak tu xuulo'.
2. Utia'al u su'utul tak tu'ux ku káajal le k'aayo', chéen ka ts'áank'abtik le péets'k'abil ku walak'suttik tak tu'ux ku káajalo'.

Bix u grabarta'al paax ku yu'uba'al ti' radio:

1. Ts'a ichil le no'oj kúuchilo' jump'éel túumben cassette, ba'ale' u yiche' yaan u p'áatal aktáan ti' teeche.
2. Kaxant tu'ux ku ya'alik RADIO ka a yéey le kúuchil a k'áat a wu'uyo' AM wa FM.
3. Ts'áank'abt tu ka'ap'éelil le péets'k'abilo'ob tu'ux ku ya'alik grabar yéetel u beeta'al u paaxo'. Beyo' táan a grabartik jump'éel paax.

Kanáambailo'ob.

1. Ma' a cho'ik yéetel uláak' ba'alo'ob wa ma' alcoholi' tumen je'el u k'astal le ba'ax beetik u juumo'. Chen alcohol kun k'a'abéetchajal tech utia'al a cho'ik.
2. Ma' a nats'ik máaskabil ba'alo'ob ti' le nu'ukula' tumen je'el u ch'e'ejkúuntik u juume'.
3. Il a wil ma' a p'atik u nu'ukul a wu'uyik paax tu'ux jach chokoj u yooxol waba'ax wa tu'ux ku juul k'iin.

4. Xok u jaatsil Utia'al u beeta'al u paax le cassette', ku ts'o'okole' ka tsolik ba'ax ku ts'aik ojéeltbil yéetel 1, 2, 3, je'el bix unaje'.

- () U beeta'al u paax jump'éeel cassette.
- () U séeb yáalkabaansa'al wa u walak'sutta'al jump'éeel cassette.
- () U ts'o'otol jump'éeel cassette.

5. Kaxant ichil le tsoolilo' bix u grabarta'al paax ku yu'uba'al ti' radio, ku ts'o'okole' ka ts'íibtik ba'ax ku yáax beeta'al, kéen ts'o'okok yéetel tu xuul, je'el bix a tukultike'.

6. Il a wil... (I tahoma) a wil le tsoolilo' ku ts'o'okole' ka ts'íibtik u k'aaba' jujump'éeelil le jaatso'ob te' yáanala'.

Jo'ol k'aaba'ob	Ka'a jo'ol k'aaba'ob

7. Núuk le k'áatchi'oba'.

Bix unaj u kanáanta'al le nu'ukulo'.

Ba'axo'ob unaj u beeta'al yo'olal ma' u séeb k'astal le nu'ukulo'.

8. Núuk le k'áatchi'oba'.

Ba'ax jump'éeel u tsoolil u meyajta'al waba'ax yéetel ba'ax u biilal.

Ba'axo'ob ka tukultik ma' k'a'abéet u tu'ubul u ts'iibta'al
ichil u tsoolil u meyajta'al waba'axi'.

[illegible]

K'a'ajak teche':

U tsoolil u meyajta'al waba'axe' ku ts'aik ojéeltbil yéetel ku tsolik jach tu beel ba'axo'ob unaj u beeta'al utia'al u meyajta'al jump'éele nu'ukul wa je'el ba'axake'. Ya'ab kúuchilo'ob tu'ux ku meyajta'al le tsoolilo'obo' bey xan ya'ab máak ts'aiko'ob wa ku beetiko'ob ba'ax ku ya'aliko'ob.

Kéen ts'íibta'ak ba'axo'ob unaj u beeta'ale', le je'elo'obo' ku tso'ololo'ob utia'al u ts'aiko'ob ojéeltbil bix unaj u bin u beeta'al le ba'axo'ob k'a'ana'an u beetik máax xokik le tsoolilo'. Le ba'axo'ob unaj u beeta'alo' je'el u taasiko'ob ya'ab u ts'íibile' wa chéen ba'axo'ob jach taak u ts'a'abal ojéeltbili', ba'ale yaan ba'al u yil máax xokik le ju'uno' yo'olal ba'ax u k'ajóol ti' le nu'ukul ku tso'ololo'.

Le ju'uno'ob beyo' je'el u béeytal u ts'íibta'al ti' jump'éele chan xóot' ju'un ku ta'ak'al tu paach jump'éele nu'ukul wa chéen ti' junxóot' ju'un ku taal yéetele', je'el bix ti' ts'aako'obe', ti' nu'ukulo'ob ku meyajo'ob yéetel *electricidad* yéetel ti' uláak' ba'alo'ob.

K'a'am xook.

1. Xok yéetel a'al ya'al u téenel xóoxot'ts'íibo'ob je'el bix u k'áata'al techo'.

- Ma' okok le áak'abo', ba'ale' le eek'o' táan u ya'alik to'on yaan u taal. (xok bey jets' óole')
- Leti'e' jach utsil máak. (xok bey p'a'ase')

- ch) Wa kajakbalech tu'ux je'el u yúuchul loobe' xeen
tu'ux je'el a kanáanta'ale'. **(xok bey jets' óole')**
- ch') Léeyli' wáaj táan a meyajé'exe'. **(xok bey p'a'ase')**
- e) T k'amaj yáax kúuchil ti' le ja'aba'. **(xok bey jets' óole')**
- i) Jach táaj in yaabiltmaje'ex. **(xok bey p'a'ase')**
- j) Patjo'olt yéetel a'al uláak' xóoxot' ts'íibo'ob je'el bix
le ts'o'ok a xokiko'obo'.

A wojéeltmaj wáaj:

Kéen xooknak juntúul máake' ku ts'aik u jela'anil u xook ti' jump'éel ts'íib ken u yil bix le máako'ob u'uyik u xooko'. Yaan u jelbesik u xook wa le máaxo'ob u'uyiko' paalalo'ob wa nukuch máako'ob, wa u k'ajóolo'ob wa ma' le ba'ax ku xo'okolo', beyxan wa uts tu yicho'ob wa ma'. Le beetike' kéen xooknako'one' k'a'abéet k ilik ba'ax u biilal le ts'íibo' yéetel bix le máaxo'ob kun u'uyiko', utia'al k tukultik bix ken k xokej, u k'áat u ya'ale', wa k'a'abéet a beetik ba'alo'ob yéetel a wiinkilil, yaan k'iin xane' ka a pakt u yich le máaxo'ob u'uyik a xooko' utia'al a ts'aik ojéeltbil le ba'ax ka xokiko' wa a wilik wa táan u ch'enxikintiko'ob.

K'a'ana'an xan u yojéelta'ale', u jejeláasil ikil u beeta'al jump'éel xooke' yaan ba'al u yil yéetel ba'ax uts tu yich le máax xokik le ts'íibo', tumen beyo' je'el u páajtal u ts'aik na'atbil tu beel le ba'ax ku xokiko'.

2. K'a'am xok le ts'íiba', ba'ale' ts'a a wóol a wu'uyik ba'ax ku ya'alik.

Ku ts'o'okol u máan u k'iinil K'atun 8 Ajaw

Miguel Ángel Suárez Caamal

Junxóot' tsikbal

To'one' jach náach tu'ux luk'o'on úuchik k taal waye'. Ma'ili' k'uchuko'one' táanili' u máan u k'iinil le kuxtal yéetel u yantal ya'ab ba'alo'obo'. Xiimbalnajo'on ya'ab k'iino'ob yéetel áak'abo'ob utia'al k kaxantik k túumben otoch. Tuláakal jp'áat paachil: k úuchben lu'ume' jp'áat bey le ka'an xma' eek'il le k'iin ka jluk'o'ono'.

U kuxtalil máak ka'ach te'elo' jach jats'uts je'el bix u ch'ujukil kaabe'. Le ch'íich'o'obo' yéetel ki'imak óolal u k'aayo'ob ka'achij, le kéejo' ma' k'o'ox u yáalkabi'. Tuláakal le ba'alo'ob je'elo' ku yúuchul ka'ach ichil k úuchben kajtalil ma'ili' p'áatak mina'an u sáasil k icho'obe'. K'ujo'ob luk'es ti' to'on le sáasilo'. Le ka'ano' ku jojopaankil t óok'ol. K'áa'nabe', le k suku'un ka'ache', ku méek'iko'on utia'al u kiinsiko'on. U ko'olelil pixano'ob tu'ux ma'atech u tiip'il k'iine' jtaal t óok'ol. Tuláakal le je'elo j-úuch ti' jump'éel k'iin yéetel jump'éel áak'ab...

...Bey úuchik k k'uchul waye', tu'ux yáax tuláakal ba'alo'ob. K kuchmaj k'ebano'ob t paach yéetel sáasil tu táan k ich: utia'al k ts'íiboltik jump'éel túumben kuxtal.

T yéeyaj le lu'uma' tumen ku beetik k k'a'ajesik le kúuchil t xúump'attajo'. Yaan ka'ach jump'éel u chan k'áa'nabil tu'ux k ch'a'ik ja' utia'al k máansik k uk'ajil yéetel k wi'ijil.

Ya'ab k'áaxil ba'alche'ob yaan ka'ach utia'al jaantbili' yéetel ya'ab u ts'aik ba'axo'ob ku jóok'ol te' lu'umo'. Tuláakal le je'elo' jmáan tu k'iinil K'atun 8 Ajaw. Leti' túun ka jk'ucho'on way Bakhalale'.

Caamal Suárez, Ramón I. Comp.
Lecturas de Quintana Roo. Antología,
Chetumal, Q. Roo, IEEA, 1996, p. 81.

3. Múul tsikbalt ba'ax ts'o'ok a xokik yéetel le máaxo'ob u'uyecho'.

Ba'ax o'olal ku t'aan le ts'íibo'.

Máax yo'olalo'ob ku t'aan.

A wojele'ex wáaj uláak' ba'ax j-úuch tu k'iinil K'atun 8 Ajaw. Tsikbalte'ex.

4. Ch'a'tuukul yo'olal in xook.

■ Tin na'ataj ba'ax u k'áat u ya'al ten u jujunjaatsil le ts'íibo'.

Beey()

Ma'()

■ Istikyaj úuchik in wa'alik tu beel ts'e'ets'ek tuukulo'ob yaan ichil tuláakal le xooko'.

Beey()

Ma'()

5. Ti' le ts'íibo'ob yaan tu áanalte'il a xooko' yéey jump'éeli', ku ts'o'okole' ka nu'ukbesikaba yo'olal a xokik k'a'am tuláak' k'iin.

Áantaba yéetel le ba'axo'ob kun a'albil techa' yo'olal a wilik bix ken a xokil le ts'íibo':

■ Xok xma' t'aanil le ts'íibo' yéetel ka a k'ajóolt ba'ax u biilal.

■ Kanáant a wa'alik tu beel le t'aano'ob ken a xoko'.

■ K'ajóolt u nuuktakil yéetel u mejen tuukulilo'ob le ts'íibo', xok ya'ab jejeláas u téenel bix u ya'ala'al le xóoxot' ts'íibo'obo' yéetel ka a chan líik'es a paakat ka a wil le máaxo'ob u'uyik a xooko', chéen ba'ale' ma' u sa'atal tech tu'ux ta p'ataj a xook yo'olal a ts'o'oksik tu beel.

■ Yanak mantats' ta tuukul u k'aaba' le ts'íibo', u xookil u wáalal le ju'un tu'ux yano', máax tsikbaltik wa máax ts'íibtik, beyxan máax sutk'esik ti' yaanal t'aan. Le ba'alo'oba' jach k'a'abéet u ya'ala'al ma'ili' káajak u xo'okol le ts'íibo'.

U ch'a'atuukulil maaya t'aan.

1. Il a wil... (I tahoma) le oochelo'oba', xok le t'aano'ob yaan yáanaló', ku ts'o'okole' ka wóolk'altik u k'aaba'.

ka' wa ka

je' wa je

k'ulu' wa k'ulu

2. Xok le t'aano'oba', ku ts'o'okole' ka wilik bix ts'íibta'anilo'ob.

chukwa a'	chak a j	jo'olche e'	tet e p'kil
k'aaba a'	chak'an	lóobche e'	ch'akatbe j

kiwi i'	k'abik	chok' o'	ok o m
tu'uxi i'	paachil	páawo' o'	ko j

ts' u'	péenku ch
su'	junláap'

3. A'al uláak' t'aano'ob ku ya'ala'al je'el bix le ts'o'ok a xokiko'.

Ku ts'íibta'al a', e', i', o' yéetel u' kéen

Ku ts'íibta'al xan a, e, i, o yéetel u kéen

1. Xok le ts'íiba'.

U k'a'ajsajil ti' paalil

María in k'aaba', úuch tin paalile' junmúuch' kajakbaliko'on yéetel in noolo'ob tu kaajil Chumpon. Ka'ache' yaan to'on jump'éeel otoch naats' ti' junkúul pichi', mantats' tin tukultje' jach jats'uts le tu'ux kajakbalo'ono', je'el u páajtal a máansike'ex ta tuukule'exé', tumen ya'ab u ts'aik to'on bo'oy, ku ts'o'okole' tu mesil mayoe' jach ma'alob u síis óolkintik máak tu yáanal, uláak' ba'ale' tene' in k'axmaj teen jump'éeel u nu'ukulil úumbal tu k'abo'ob, tu'ux uts tin wich in wúumbali'.

Ku k'a'ajal tene' in wíits'ino'obe' uts tu yich u báaxaltiko'ob kóochak' wóol yéetel Juan yéetel Manuel, mantats' letio'ob ku náajalo'ob tumen jach ma'alob u báaxalo'ob, chéen ba'ale' le k'iin kéen úuchuk loob ti' wamáaxe' in na'e' ku k'eyiken beya':

—Teech in p'atmajech a kanáant a wíitsino'ob.

In wa'alike', leti'e' ku tukultik jach uts tin wich in cha'antik u báaxalo'ob, chéen ba'ale' ti' tene' jump'éeel báaxal jach nak óol in wilik yaan way yóok'ol kaabe', le beetike' kin bin tu yiknal in nool, leti' a'alik ten úuchben tsikbalo'ob jach jats'utstak... Le tsikbalo'obo' tu beetajo'ob in náay, bejla'e' ya'ab le náayo'ob ts'o'ok in sutik jaajilo'.

2. Xok tu ka'atéen le ts'íibo' ka a wil yo'olal máaxo'ob ku t'aan ken a xok le t'aano'oba'.

To'on:

Te'ex:

Teen:

Leti'ob:

Teech:

Leti':

Le máax ku ya'alik ba'ax ku yúuchul chéen tu juuno'obo', leti' le t'aano'ob je'el u páajtal u ts'íibta'al tu yo'olal máax ku yúuchul t'aano'.

3. Chukbes le xóoxot' ts'íibo'oba', ba'ale' il a wil u meyaj tech tuláakal le t'aano'ob k'ala'antako'.

teen	teech	leti'
to'on	te'ex	leti'ob

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

Áalkabnajeñ _____yo'olal in chukpachtik le *autobúso'*.

Ku paxik k ayunche _____

Uts tu yich u xáache'tik u tso'otseñ u pool _____

Táan k xook INEA _____

Ka chaakale'ex sáansamal _____

Táan u ts'íibo'ob _____

Ka wak'ik k'áano'ob _____

4. Xok u chuka'anil le t'aano'ob yaan kaabala', ku ts'o'okole' ka chukbesik le xóoxot' ts'íibo'obo'.

-en -ech -o'on -e'ex -o'ob

Teche' jaan _____yéetel in suku'un.

Tene' jbin _____ tin kaajal.

Te'exe' báaxalnaj _____ te' bejo'.

Leti'obe' jtaal _____ u mano'ob ixi'im.

Ba'axten a p'ektmaj _____ le xch'úupalo'.

Tene' Juan _____ kux teeche máax _____

Boox k wíinkilal to'on, te'exe' saktak _____

Leti'obe' máax _____ yéetel tu'uxil _____

To'one' jbin _____ xíimbal, kux túun te'ex.

Xok le ts'íiba' T'ok k'úuts kin beetik ka'achij.

U ts'ook u ts'iibil le t'aano'ob ku ya'alik bix ba'alo'ob,
 máako'ob, k'aaba'ob, ba'alche'ob wa uláak'
 t'aano'ob ku ya'alik máax beetik ba'axo'ob ku bin tu
 ts'ooko' leti' túun a'alik ti máax wa ti' máaxo'ob ku t'aan
 le ba'ax ku ya'ala'alo'.

5. Kaxant jump'éeel ts'íib wa Xóoxot' ts'íibo'ob ti' u áanalte'il a xook, tu'ux ku meyaj le máax beetik ba'ax ku yúuchulo' ku ts'o'okole' ka ts'íibtik yóok'ol le t'o'olo'oba'.

[illegible]

Utia'al k'a'ajesbil:

Le **máax beetik waba'axo'**, t'aano'ob ku meyaj to'on utia'al k a'alik máax o'olal k t'aan. Ichil maayae' yaan u jejeláasil t'aano'ob ku meyaj utia'al u ya'ala'al máax beetik waba'ax, je'el bix:

Máax beetik waba'ax chéen tu juuno'ob

T'aano'ob je'el bix:
teen, teech, leti', to'on,
te'ex, leti'ob, k ojele' ku
 ya'ala'al ti' **máax beetik**
waba'ax chéen tu juun,
 tumen t'aano'ob jach
 chuka'antako'ob ku páajtal
 k a'alik chéen tu juuno'ob,
 kex je'el ba'axak ka
 beeta'ake'.

Máax beetik waba'ax ku bino'ob tu ts'ook

Ichil k t'aane', ku ya'ala'al
 tu xuul jump'éel t'aan k
 a'alik: **-en, -ech, -o'on, -**
e'ex, -o'ob. Kéen a'ala'ak
 túun le t'aano'oba' táan
 k a'alik ti' máax wa ti'
 máaxo'ob ku t'aan le
 ba'ax ku ya'ala'alo'.

6. Ts'íibt ba'ax ta na'ataji'.

1. Il a wil... (I tahoma) le oochela' yéetel xok ba'ax ku ya'ala'ali'.

Ma'alob chíinil k'iin, bix yanilech. Ba'ax ku ya'ala'al ti' le *periódico* wa péektsil pikil iu'uno.

Táan in xokik ba'ax ku ya'ala'al yo'olal u k'iinil tooók.

Ba'ax k'iin túun.

¡Ma'alob túun!, wa beyo' bin in ka'aj in nu'ukbesimba utia'al le tooók'.

Te'ela' ku ya'alike' tu yóoxp'éel *semana* le mes kéen káaiaka'

1. Múul tsikbalte'ex le k'áatchi'oba' ka a núuke'ex.

Ba'ax ts'íibil ku xokik le máako'.

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

Ba'ax ts'aat'aanil yaan ti' le péektsil pikil ju'uno'obo'.

Ba'ax péektsil pikil ju'uno'ob a k'ajóol.

Wa ka a beet jump'éel péektsil pikil ju'une' ba'ax
ts'ajt'aanil je'el a ts'íibtike'.

2. Xok le péektsil t'aana' yéetel il a wil le oochelo'.

El Sureste

Viernes 15 ti' Marzo ti' 2006. K'áax

José María Morelos.- U múuch'táambalil Kanan K'áax ti' u Lu'umil Quintana Rooe' tu ts'aj ojéeltbil jo'oljeak u k'iinilo'ob too'k yéetel u nu'ukbesajil u ka'ansa'al le jkolnáalo'obo', tuláakal le je'ela' yo'olal ma' u ye'el ya'abkach k'áax ti' le ja'aba' yéetel u ch'a'tukulta'al tuláakal ba'alo'ob ku k'astal kéen púuts'uk u k'áak'il le too'ko'.

Tu ya'alaj xane', u k'iinilo'ob le too'ko' ku káajal ti' u yáax *semanail abril* yéetel ku ts'o'okol ti' u yáax *semanail mayo*. Ku k'áat óolta'al ti' tuláakal le jkolnáalo'obo' ka u

ts'ao'ob ojéeltbil u k'iinil yéetel u k'iintsilil kéen too'knako'ob, beyxan u kóochil mii'sta'anil u báak'paach u koolo'ob, le je'elo' k'a'abéet u chukik tak óoxp'éel *metro* u kóochil. Ma' táan xan u béeytal u yúuchul too'k wa ma' k'áata'ak u páajtalil ti' SAGARPA'.

Yo'olal le ka'ansaj ku tukulta'al u ts'a'abalo', le jkolnáalo'ob yéetel kúuchilo'ob taak u k'amiko'obo', ku ya'ala'al ti'ob ka xi'iko'ob tu kúuchil CONAFOR yaan tu chúumuk u noj kaajil Carrillo Puerto, yo'olal u yojéeltiko'ob uláak' ba'alo'ob.

3. Núuk yéetel juntúul a wéet xook le k'áatchi'oba'.

Ba'ax ts'a'ab ojéeltbil.

Máax ts'aj ka ojéelta'ak.

Ti' ba'ax péektsil pikil ju'un chíikpaj le péektsil t'aano'.

4. K'a'ajes u jaatsilo'ob jump'éeel péektsil t'aan.

El Sureste

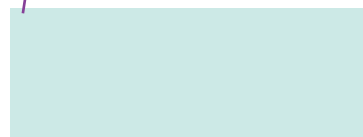
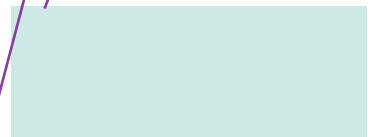
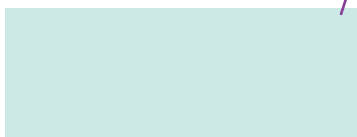
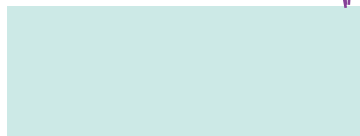
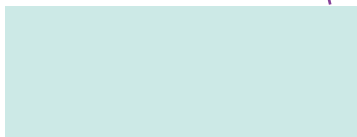
Viernes 15 ti' Marzo ti' 2006. K'áax

José María Morelos - U múuch'táambalil Kanan K'áax ti' u Lu'umil Quintana Rooe' tu ts'aj ojéeltbil jo'oljeak u k'iinilo'ob too'k yéetel u nu'ukbesajil u ka'ansa'al le jkolnáalo'obo', tuláakal le je'ela' yo'olal ma' u ye'el ya'abkach k'áax ti' le ja'aba' yéetel u ch'a'tukulta'al tuláakal ba'alo'ob ku k'astal kéen púuts'uk u k'áak'il le too'ko'.

Tu ya'alaj xane', u k'iinilo'ob le too'ko' ku káajal ti' u yáax *semanil abril* yéetel ku ts'o'okol ti' u yáax *semanil mayo*. Ku k'áat óolta'al ti' tuláakal le jkolnáalo'obo' ka u

ts'ao'ob ojéeltbil u k'iinil yéetel u k'iintsilil kéen too'knako'ob, beyxan u kóochil mista'anil u báak'paach u koolo'ob, le je'elo' k'a'abeet u chukik tak óoxp'éeel *metro* u kóochil. Ma' táan xan u béeytal u yúuchul too'k wa ma' k'áata'ak u páajtalil ti' SAGARPA'.

Yo'olal le ka'ansaj ku tukulta'al u ts'a'abalo', le jkolnáalo'ob yéetel kúuchilo'ob taak u k'amiko'obo', ku ya'ala'al ti'ob ka xi'iko'ob tu kúuchil CONAFOR yaan tu chúumuk u noj kaajil Carrillo Puerto, yo'olal u yojéeltiko'ob uláak' ba'alo'ob.

K'a'ajak teche':

Utia'al u ts'íibta'al jump'éel péektsil t'aane' k'a'abéet u núuka'al le wakp'éel k'áatchi'oba':

Ba'ax: U ya'ala'al ba'ax táant u yúuchule'.

Máax: Máak, ba'alche' wa je'el ba'axak ku beetik u yúuchul waba'axe' ku ch'enxikinta'al tumen tuláakal máak.

Ba'ax k'iin: U k'iinil ka j-úuch le ba'alo'.

Bixij: Jach bix úuchik le ba'alo'.

Tu'ux: U kaajil wa u kúuchil tu'ux j-úuch le ba'al way México wa táanxel lu'umo'.

Ba'axten: Ba'axo'ob jbeet u yúuchul le ba'alo'.

5. Yéey waba'ax ts'o'ok u yúuchul ta kaajal bey jach k'a'abéet ka ojéelta'ake' ka a ts'íibt jump'éel u péektsil t'aanil.

Áantaba yéetel le ba'axo'ob ku k'áata'al techa' utia'al a ts'íibtik a péektsil t'aan.

U k'aaba' le péektsil pikil ju'uno':

Kin xokik yéetel kin ts'iibtik in t'aan. Maaya

U k'iinil:

Ba'ax j-úuchij.

Máax wa máaxo'ob jtáakpajo'obi'.

Bix úuchik.

Tu'ux j-úuchij.

Bix u k'aaba' le péektsil t'aano'.

6. Ts'íibt le péektsil t'aano'.

7. Xak'alxokt yéetel utskiint a meyaj.

Il a wil wa: (I tahoma)

▶ Yaan u k'aaba' le a péektsil t'aano'.

▶ Ta ts'íibtaj nukuch letrao'ob ka jkáj a ts'íib, ti' u k'aaba' máak wa kaajo'ob, beyxan kéen ts'o'okok jump'éeel tuukul tu'ux yaan punto (.).

▶ Ku na'ata'al le ba'ax ta ts'íibtajo'.

▶ Ta ts'íibtaj tuláakal le ba'ax ta yáax tukultajo'.

8. Beet ba'axo'ob unaj utia'al a wutskiintik a meyaj, ku ts'o'okole' ka we'esik a péektsil t'aan.

9. Yéetel a wéet xooko'obe' yéey waba'ax táant u yúuchul ta kaajal bey k'a'ana'an ka ojéelta'ake' ka a ts'íibte'ex jump'éeel péektsil t'aan yo'olal. Ts'íibt ta pikil ju'un.

U ch'a'atuukulil maaya t'aan.

1. Il a wil... (I tahoma) le oochelo'oba', ku ts'o'okole' ka chukbesik u k'aaba' je'el bix unaje'.

ch _____

a'

a

| _____
e e'

| _____
u' u

2. Kaxant yéetel ts'iibt uláak' t'aano'ob ku bisiko'ob:

i'

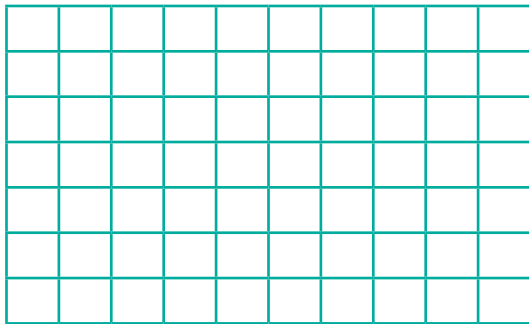
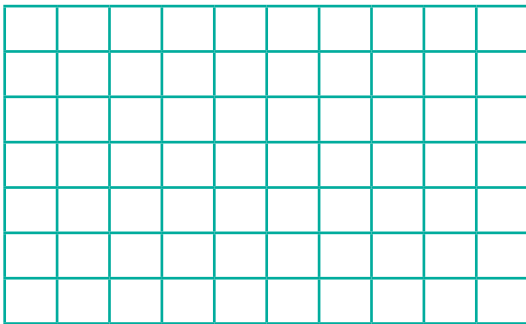
i

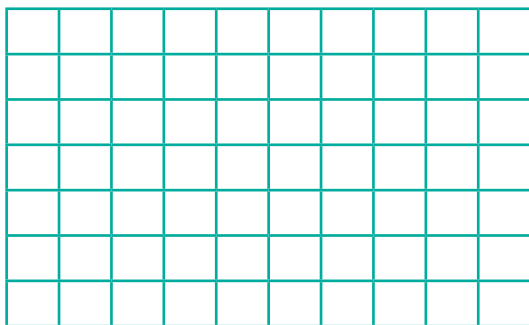
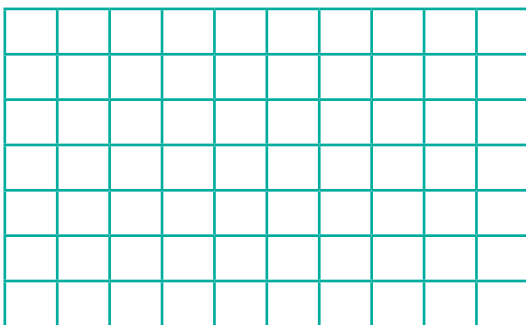
o'

o

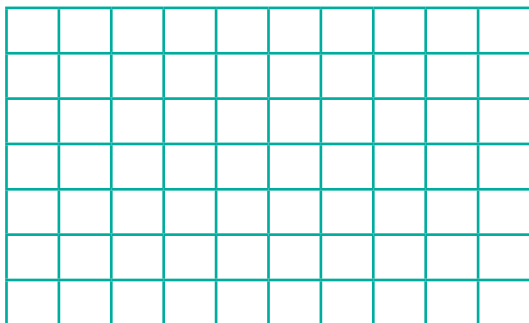
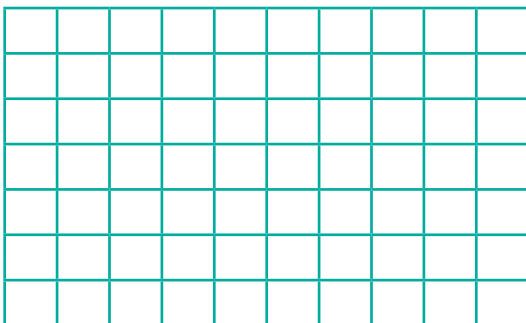
a'

a

u'

u

e'

e

3. Ts'íibt ba'ax o'olal ku ts'íibta'al a', e', i', o', u', beyxan a, e, i, o, u. Il a wil... (I tahoma) ba'ax ta yáax ts'íibtaj tu jaatsil xook ka a chukbes wa yaan waba'ax ku binetiki'.

1. Yóok'ol le t'o'olo'oba' ts'íibt ba'ax u k'áat u ya'al máax beetik ba'ax ku yúuchul yéetel u k'aaba' le ka'ap'éel u jejeláasil a k'ajóolo'.

2. Chukbes yéetel teen, teeche, leti', to'on, te'ex wa leti'ob le xóoxot' ts'íibo'oba' je'el bix unaje'.

_____ tin wa'alaj ti' jo'oljeake' ka u taas u áanalte'.

_____ ku bin xiímbal Tulum.

_____ jo'oljeak k'ucheche Campeche.

_____ tu taasaj janal.

_____ táan u je'elsikubao'ob.

_____ yaan k bin Jo'.

_____ ka xiímbale'ex kéen chíinik k'iin.

3. Chukbes yéetel -en, -ech, -o'on, -e'ex, o'ob, le t'aano'oba'. Il a wil a ts'íibtik tuláakalo'ob.

Pedro _____	séeba'an _____	jkolnáal _____
nojoch _____	tséel _____	ch'eel _____
náats' _____	ko'olel _____	ya'ab _____
luba'an _____	k'oja'an _____	ula'an _____
bek'ech _____	Motulil _____	ma'ak'ool _____

4. Beet jump'éeel ts'íib wa xóoxot' ts'íibo'ob tu'ux ka yanak u meyaj tech tu ka'atúulil jejeláas máax beetik ba'ax ku yúuchulo'.

Kaxant xóoxot' ts'íibo'ob ti' u áanalte'il a xook tu'ux yaan máax beetik waba'ax chéen tu juuno'ob yéetel máax beetik waba'ax ku bino'ob tu ts'ook. Xok k'a'am jujump'éeelil.

U ke'etel ts'íibo'ob.

1. Ti' le xooka' t ilaj u tsoolil u meyajta'al waba'ax yéetel u ju'unil péektsil t'aan. Ts'íibt óoxp'éeel xóoxot' ts'íibo'ob tu'ux ka wa'alik bix le ts'íibo'obo'.

U tsoolil u meyajta'al waba'ax

U ju'unil péektsil t'aan

2. Núuk le k'áatchi'oba', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik yéetel a wéet xooko'ob.

Ba'ax u jela'anilo'ob.

Ba'ax k'iin yéetel tu'ux ku k'a'abéetchajalo'ob.

Ba'ax utia'al ku ts'íibta'alo'ob.

Ka'ap'éel xook

Ti' le xooka' yaan:

- ▶ A yáax tukultik ba'ax ku ts'aik ojéeltbil jump'éel chan pikil ju'un ikil u bin a xak'altik yéetel a xokik jo'ol k'aaba'ob yéetel ka'a jo'ol k'aaba'obi'.
- ▶ A yéeyik ba'ax ken a xok ti' u "Noj A'almaaj T'aanil u Páajtalil u T'a'anal Máasewal T'aano'ob".
- ▶ A k'a'am xokik jump'éel ts'íib ikil a k'ajóoltik ba'ax jach ku ts'aik ojéeltbil.
- ▶ A ch'a'tukultik bix u meyajta'al:
 - a', e', i', o', u'
 - Máax beetik ba'ax ku yúuchul.
- ▶ A yáax tukultik yéetel a tsolik ba'axo'ob ken a ts'íibt ti' jump'éel túuxtbil ju'un.
- ▶ A ts'íibtik jump'éel túuxtbil ju'un.
- ▶ A wutskiíntik a ts'íib tu'ux ka yanak a tsolik ma'alob u jaatsilo'ob, ka yanak tu beel u tuukulilo'ob, a ma'alob ts'íibtik jejeláas a, e, i, o, u, beyxan u wíinkilal.
- ▶ A ka'a beetik a ts'íib tu'ux ka yanak a chowakkúunsik ba'ax ku ts'aik ojéeltbili'.
- ▶ A k'ajóoltik ba'ax u biilal le ka'ap'éel meyajto'ob ts'íibta'ano'.
- ▶ A ketik le ka'ap'éel ts'íibo'obo'.

1. Xok le ts'íiba'.

Ko'one'ex ch'a'ajo'oltik le xiimbalo'

Ts'o'ok u máan ts'e'ets'ek ja'abo'ob (1996) ka jbino'on báaxal yéetel in jkaambalo'ob ti' u "Ka'ap'éel Múuch'táambal ti' úuchben báaxalo'ob" beeta'ab tu noj kaajil Distrito Federale', j-úuch ti' to'on le ba'al ken in tsikbalt te'exa':

Jmáan 20 horas luk'uko'on Quintana Roo táan k bin ti' *camión* ka jk'ucho'on Distrito Federal. Ts'o'ok k je'elsikkba jump'éel áak'abe', ka sáaschaje' jbino'on tu'ux ku k'a'amal máak ti' jump'éel ki'ichkelem *hotel* te' tu'ux jk'ucho'ono', ti' t ilaj uláak' ts'e'ets'ek jka'ansajo'ob yéetel mejen jkaambalo'ob ku taalo'ob ti' jejeláas kaajo'ob, bey xan paalal u kajnáalilo'ob D.F., utia'al ka bisa'ako'on tak Milpa Alta.

Ku ts'o'okol k na'akal ti' le *autobús* kun bisiko'on ti' le kúuchilo', in maayabil jkaambalo'obe' yaan ti' u kaajil Sabán u taalo'obi', yaan xan ti' u kaajil La Esperanza yéetel Huay-Maxi'. Ti' lelo' ka jo'op' u ki' tsikbalo'ob ich maaya je'el bix suukja'an ti'obe', ka tu ya'alaj juntúul chan paal beya':

—jU'uy a wu'uyej yuum!, jela'an u t'aan le paalalo'obo'
—ka tu ya'alaj u yuum:

—Jaaj, le mejen paalalo'obo' ku t'aniko'ob jump'éel kimen t'aan.

Óoli' chan k'uuxen ka tin núukaj ti' beya':

—¡Ma' beyi' nojoch máak!, le je'ela' ma' jump'éel kimen t'aani' tumen le máax ku t'aano'obo' mejen xi'ipalal yéetel mejen xch'úupalal mina'an mix 11 u ja'abilo'ob, mejentako'ob. Uláak' ba'al xane' tu kanajo'ob ichil u láak'o'ob, ku ts'o'okole' le t'aana' ya'ab ti' to'on u kajnáalilo'on u noj lu'umil Quintana Roo, Yucatán yéetel Campechee' k t'anik, leti' le maaya t'aan ku ya'ala'alo'.

Ka túun tu núukaj le máako':

—Je'elo' le t'aan túun ku t'aniko'ob le mejen paalalo'obo' jump'éel dialecto.

Jak'a'an in wóol yo'olal ba'ax ku ya'alik ten le máako' ka tin núukaj ti' tu ka'atéen:

—Máasewal t'aano'obe' ma' dialecto'obi', t'aano'ob wa úuchben t'aano'ob, ma' jump'éel kimen t'aani', tumen lelo' ma'atech u t'a'anal tumen mix máak.

Ka jt'aanaj le máako'...

1. Múul tsikbalte'ex le k'áatchi'oba'.

Ba'ax ka tukultik yo'olal ba'ax ku ya'alik le máako'.

A wojel wáaj le máasewal t'aano'ob ku t'a'ana'al way Méxicoe' u t'aanil k kaajal. Ba'axten.

Ba'ax u k'áat u ya'al kéen a'alak u t'aanil k kaajal.

A k'ajóol wáaj u Noj A'almaaj T'aanil u Páajtalil u T'a'anal Máasewal T'aano'ob. Ba'ax ku ya'ala'ali'.

2. Kaxant u pikil ju'unil u Noj A'almaj T'aanil u Páajtalil u T'a'anal Máasewal T'aano'b, ku ts'o'okole' ka xokik u jo'ol k'aaba'yéetel u ka'a jo'ol k'aaba'ob. Ts'íibt ba'ax ku k'aata'al tech yóok'ol le t'o'olo'obo'.

Ba'ax ka tukultik u k'áat u ya'al jump'éel a'almajt'aan.

Ba'ax o'olal ku ts'íibta'al le a'almajt'aano'obo'.

Ba'ax ka tukultik ku ts'aik ojéeltbil u Noj A'almaj T'aanil u Páajtalil u T'a'anal Máasewal T'aano'ob.

Bix tsola'anil ba'ax ku ts'aik ojéeltbil.

Jayp'éel capítulo yaan ti'.

3. Kaxant ti' a pikil ju'un u núukil le k'áatchi'oba'.

Máax ts'aik u Noj A'almaj T'aanil u Páajtalil u T'a'anal
Máasewal T'aano'ob.

Ba'ax uláak' a'almajt'aanil ku jelbesa'al yéetel le je'ela'.

Tsol ba'ax ka na'atik ku ya'alik artículo 4 ti' capítulo I.

A'al óoxp'éel tuukulo'ob jach k'a'ana'an u yojéelta'al yaan ti' artículo 7 ti' capítulo I.

Ts'íibt yóok'ol le t'o'olo'oba' ba'ax u k'áat u ya'al artículo 9 ti' capítulo II.

4. Múul tsikbalt ba'ax ku k'áata'al te'ela'.

Yo'olal ba'ax ku t'aan u **Noj A'almaaj T'aanil u Páajtalil u T'a'anal Máasewal T'aano'ob.**

Ba'ax u k'áat u ya'al:

- ▶ U ts'a'abal ojéeltbil yéetel u t'a'anal máasewal t'aano'ob.
- ▶ Máasewal t'aano'ob yéetel kastelan t'aane' u t'aanilo'ob k noj lu'um.
- ▶ Mix máak úuchak u p'ekta'al chéen yo'olal ba'ax t'aanil suuk u t'anik.
- ▶ Xok u jo'ol k'aaba' *capítulo* III yéetel IV, ku ts'o'okole' ka wa'alik ba'ax ka tukultik u k'áat u ya'alo'ob.

5. Ts'íibt ta pikil ju'un u ts'ook le ba'ax tsikbalta'abo', ku ts'o'okole' ka xokik k'a'am.

6. Il a wil... (I tahoma) le ts'íiba', ku ts'o'okole' ka nupik yéetel jump'éeel t'o'ol ba'ax ku ya'ala'al te' kanti'itso'obo'.

Máax ts'íibtik le a'almajt'aano'

Máax ts'íibtik le a'almajt'aano'

Artículo' ob

Noj a'almaj t'aanil u páajtalil u t'a'anal máasewal t'aano'ob

A'almaj t'aan tu yo'alal ikil u beeta'al u Noj A'almaj T'aanil u Páajtalil u T'a'anal Máasewal T'aano'ob yéetel ku k'e'exel u kan jaatsil le wukp'éeel artiikuloil le Noj A'almaj T'aanil Ka'ansajo'.

Tu jáal u chi'e' yaan jump'éeel ts'aalal tu'ux yaan u yoochel juntúul kóot u ye'esajil u Noj Lu'umil Meejikóo ku ya'alik beya': U Noj Lu'umil Meejikóo.- U Noj Jala'achilil u Noj Lu'umil Meejikóo.

Vicente Fox Quesada, u Noj Jala'achil u Noj Lu'umil Meejikoe' ku ts'áaik u yojéelt u kajnáalilo'ob:

Le Múuch' Jmeyjilo'ob yano'ob te' Mola'ayil Nupilo' tu túuxtajo'ob ten jump'éeel

A'almaj t'aan

U noj mola'ayil le u noj lu'umil meejikóo', ku ya'almaj t'antik:

Ku beeta'al le noj a'almaj t'aanil u páajtalil u t'a'anal máasewal t'aano'obo' yéetel ku k'e'exel u kan jaatsil le wukp'éeel artiikuloil le noj a'almaj t'aanil ka'ansajo'.

Yáax artiikulóo. Ku beeta'al u Noj A'almaj T'aanil u Páajtalil u T'a'anal Máasewal T'aano'ob je'ex ts'íibta'anila'.

U k'iinil

U k'aaba' jo'ol k'aaba'ob

K'a'ajak teche':

Jump'éeel chan pikil ju'une' ya'ab u tuukulil ts'íibta'anil,
jump'éele' yo'olal u ts'a'abal ojéeltbil waba'ax ti'
jump'éeel t'aan.

Le ba'ax ku ts'a'abal ojéeltbil ichil jump'éeel chan pikil
ju'uno' k'a'abéet jach séeb u na'ata'al yéetel kóom.
Lela' ku tso'olol yéetel jejeláas jaatso'ob, ku ts'o'okole'
jujump'éeelile' ku ya'alik ba'ax ku ts'aik ojéeltbil le chan
pikil ju'uno'.

U wiinkilal jump'éeel chan pikil ju'une' ku páajtal u
beeta'al chéen yéetel junwáal ju'un paka'an ka'atéen,
óoxtéen wa kantéen, wa je'el xan taal bey u wáalal
ju'uno'ob ts'apakbale', le je'elo'oba' chéen yo'olal
jump'éeelili' tuukul kun taano'ob.

Ichil u ts'íibile' je'el u páajtal a wilik oochelo'obe', u
jejejáasil yéetel u nuuktakil wa u mejentakil letrao'ob.

K'a'am xook.

1. Xok le xóoxot' ts'íibo'ob je'el bix u k'áata'al techo'.

- a) Ma' tin kaxantaji'. (xma' óol)
- b) Bix a beel. (ki'imak óol)
- ch) Je'el ku taal le uláak'o'obo'. (xma' óol)
- ch') Ts'o'ok u k'uchul u k'iinil cháako'ob. (ki'imak óol)
- e) Kaxant uláak' xóoxot' ts'íibo'ob yéetel a'al ya'ab u
téenel je'el bix le ts'o'ok a xokiko'obo'.

A wojéeltmaj wáaj:

Ti' jump'éeel k'a'am xooke' k'a'abéet u ya'ala'al u t'aanilo'ob tu beel, yo'olal u na'ata'al ba'ax u k'áat u ya'al le xooko'.

Wa ka beeta'ak le xook bey táan u yúuchul le tsikbalo', ku keetpajal u bin tu tsoolol le xook yéetel ba'ax ku beeta'al ti' le tsikbalo', ku jach chíikbesa'al ba'ax ku ya'ala'al ti' le t'aano' yéetel ku ts'aatáanta'al ba'ax ku ye'esik u *signoilo'ob puntuación*, bey túuno' je'el u páajtal u beetik u ts'atáanta'al le xook tumen máaxo'ob u'uyiko'.

2. Xok k'a'am le ts'íiba'.

Ma'ili' káajak a xokike' beet le ba'alo'oba': Xok chéen ta juunal yéetel ma' k'a'am le ts'íiba'. Ku ts'o'okole' ka kaxantik u yáax tuukulilo'ob yéetel k'ajóolt ba'ax ki'imak óolilo'ob ku ts'a'abal ojéeltbili'. K'a'abéet a xokik wa jaytéen yo'olal a nu'ukbesikaba utia'al a xokik k'a'am.

Principito

(Junxóot' tsikbal: Tin wilajimba yéetel ooch)

...Ooche' tu ya'alaj ti' Principito—. In kuxtale' juntakáalili': kin chukik kaaxo'ob, wiiniko'obe' ku ts'onikeno'ob. Tuláakal le kaaxo'obo' jach chika'ano'ob tu baatsilo'ob, tuláakal xan le wiiniko'obo' jach chika'anob, le beetike' ku chan náakal in wóol. Ba'ale' wa teeche ka a wóolt a walak'tene' je'el u jats'utstal in kuxtale' yéetel je'el u chan k'iintale'. Úuchak u páajtal in k'ajóoltik u jejeláasil u juum pe'echak'o'ob beetik in ta'akikimba tin sajkab. Le a tia'alo' úuchak u cha'ik in jóok'ol ti' le jool tu'ux in k'almajimba

mantats'o'; a pe'echak'o'obe' bey u juum paaxe'. Uláak' ba'al xane', táan wáaj a wilik le kúuchil tu'ux pak'a'an le *trigoo'*. Tene' ma'atech in jaantik waaj beeta'an yéetel *trigo*, ku ts'o'okol xane' le *trigoo'* chéen kunel in tia'al teen, le kúuchilo'ob tu'ux pak'a'an le *trigoo'* mixba'al ku ya'alik ti' teen. ¡Jach táaj ok'om! Ba'ale'teche' u tso'otsele a poole' bey u boonil k'aank'an taak'ine'. Wa ka a walak'tene' ¡jach buka'aj jats'utsele wale'!, tumen le kúuchilo'ob tu'ux pak'a'an le *trigoo'* yaan u k'a'ajesik ten u k'aank'an boonil u tso'otsele a pool yéetel yaan in seen yaakuntik u juum le iik' te' ichil u yi'ij le *trigoo'*...

De Saint-Exupéry, Antoine.
El principito, México, 1996, pp. 74-75.

3. Tsikbalt yéetel le máaxo'ob u'uy a xooko'.

Ba'ax o'olal ku t'aan le ts'íibo'.

Máaxo'ob o'olal ku t'aan.

Bix a tukultik kun ts'o'okol le ts'ikbalo'.

4. Ch'a'tuukul yo'olal in xook.

- Tin na'ataj ba'ax ku ts'aik ojéeltbil jujump'éelel le xóoxot' ts'íibo'obo'.

Beey ()

Ma' ()

- Istikyaj úuchik in wa'alik tu beel ts'e'ets'ek tuukulo'ob yaan ichil le ts'íibo'.

Beey ()

Ma' ()

5. Yéey jump'éel ts'íib ti' u áanalte'il a xook, ku ts'o'okole' ka nu'ukbesikaba yo'olal a xokik k'a'am ti' uláak' k'iin.

Áantaba yéetel le ba'axo'ob kun a'albil techa' yo'olal a wilik bix ken a xokil le ts'íibo':

- Xok xma' t'aanil le ts'íibo' yéetel ka a k'ajóolt ba'ax u biilal.
- Kanáant a wa'alik tu beel le t'aano'ob ken a xoko'.
- K'ajóolt bix u juum le xóoxot' ts'íibo'ob k'a'ana'an u jach ojéelta'alo', tumen beyo' je'el u na'ata'al ba'ax ka xokike'.
- Yanak mantats' ta tuukul u k'aaba' le ts'íibo', u xookil u wáalal le ju'un tu'ux yano', máax tsikbaltik wa máax ts'íibtik, beyxan máax sutk'esik ti' yaanal t'aan. Le ba'alo'oba' jach k'a'abéet u ya'ala'al ma'ili' káajak u xo'okol le ts'íibo'.

U ch'a'tuukulil maaya t'aan.

1. Il a wil le oochelo'oba', xok le t'aano'ob yaan tu tséelo', ku ts'o'okole' ka wóolk'altik u k'aaba'.

chi' wa chich

tsol wa tso'

k'u' wa k'uj

2. A'al uláak' t'aano'ob óoli' lajket u juum je'el bix le táant a xokiko'obo'.

1. Xok le ts'íiba'.

U tsikbal María yéetel Ermila

—In ki'ichpam na', sáamale' yaan k bin tu noj kaajil Jo' yo'olal in manik in xaanab. Kéen ts'o'okok in maane', yaan in bin in xiimbalt u kúuchil tu'ux yaan ba'alche'ob utia'al cha'antbil.

—Xeene'ex, chéen ba'ale' in k'áat ka séeb suutnake'ex, ma' a seen cha'ike'ex u yáak'abtal te'ex, tumen bejla'e' ya'ab u seen beeta'al u yóolal máak. Ka'abeje' k'a'ajak tech yaan k bin ich kool utia'al k ilik bix yanil u nalil, u bu'ulil, u k'uumil yéetel u yiikalil, tumen a wojel k'oja'an a yuum yéetel ts'o'ok u ya'ala'al ti'e' táan bin u jach k'askúunta'al u paak'al tumen ch'íich'o'ob yéetel le ba'alche'obo'.

—Ma'alob, bey ken in beetilo'.

Maaya t'aan. Lengua maya Campeche, Quintana Roo y Yucatán,
2º. Grado, Dirección General de Educación Indígena,
7ª reimpresión, México, 2003, p. 121.

2. Ti' ba'ax ku ya'alik le xook táant a beetiko', ts'íibt máax beetik ba'ax ku yúuchul ti' le xóoxot' ts'íibo'oba'.

Wa teen beetik waba'ax: in

Wa teeche beetik waba'ax: _____

Wa leti' beetik waba'ax: _____

Wa to'on k beetik waba'ax: _____

Wa te'ex beetik waba'ax: _____

Wa leti'ob beetik waba'ax: _____

Ichil maayae' yaan t'aano'ob ku ya'aliko'ob máax wa máaxo'ob beetik waba'ax kéen meyajta'ak t'aano'ob ku ya'ala'al ti'ob verbo ichil jejeláas u k'iinil kéen beeta'ak waba'ax. Leti' lelo'oba': **in, a, u, k, a ...e'ex, u ...o'ob**. Le je'elo'oba' ku k'aaba'intiko'ob **máax beetik ba'ax ku yúuchul** yéetel xane' mantats' ku yantalo'ob táanil ti' jump'éeel verbo.

3. Xok le xóoxot' ts'íibo'oba', ku ts'o'okole' ka ts'íibtik jump'éeel t'o'ol yáanal le máax beetik ba'ax ku yúuchulo'.

■ To'one' ts'o'ok k janal.

■ Tene' sáansamal kin p'o'.

■ Leti'obe' táan u boniko'ob u pak'ilo'ob le najo'.

■ Yaan u k'uchul u k'iinil a beetik le meyajto'.

■ Te'exe' ta bisaje'ex wáaj le ixi'imo'.

■ Leti'e' tu jochaj u kool.

4. Xak'alxokt uláak' meyajo'ob ts'íibta'an ichil maaya ka a kaxant xóoxot' ts'íibo'ob tu'ux yaan máax beetik ba'ax ku yúuchul. E'eso'ob yéetel jump'éel wóol.

Juane' táan(u)yáantik u suku'un.

Xok le ts'íiba' Áak yéetel síinik.

Utia'al k'a'ajesbil:

Máax beetik ba'ax ku yúuchule' k meyajtik utia'al k a'alik máax beetik jump'éel ba'al ku yúuchul.

Ichil jejeláas u k'iinil kéen beeta'ak waba'axe', ku bin: **in, a, u, k, a ...e'ex, u ...o'ob**, taak'al tu paach t'aano'ob je'el bix: kin meyaj, ta bisaj. Ba'ale' je'el xan u bin ma' taak'al tu paach ti' le ba'ax ku ya'ala'alo' je'el bix: táan **in** jaantik, yaan **u** molik.

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

5. Ts'íibt ba'ax ta na'ataji'.

1. Il a wil... (I tahoma) le oochela', ku ts'o'okole' ka xokik ba'ax ku ya'alik le máako'obo'.

J-eel jump'éeel u nu'ukul u jóok'esa'al ja' tu kaajal José, ku ts'o'okole' jach k'a'abéet le ja' ti' tuláakal u kajnáalilo'obo'. Ti' le *sábado* jmáana' yanchaj jump'éeel múuch'táambal tu'ux tu ya'alaj unaj ka túuxta'ak jump'éeel ts'íibtbil ju'un ti' u jala'achil le méek'tan kaajo' yo'olal u ya'ala'al ti' ba'ax ucha'an yéetel ka u k'áato'ob bix úuchak u beetiko'ob ka utskíinta'ak le nu'ukulo'. Tuláakal jtáakpajo'ob yo'olal u ts'íibtiko'ob le ju'un tu beelo'.

Wa k bin
tuláakalo'one' jach
ko'oj kun jóok'ol je'el
bix tolakjeake'.

Ba'ax unaj k beetike' k ts'íibtik
jump'éeel ju'un utia'al k túuxt ti' le
máax p'ata'an u yil wa u kanáant
le ja'o' wa ti' u jala'achil le
méek'tan kaajo'.

Beyo' Yaan k a'alik ti'e'
kex chéen ka k'uchuk le
ja' jujump'ítil ti' jujunxóot'il
le kaajo' ti' jejeláas hora.

Ko'one'ex a'alik ti'
le jala'acho', tumen
ts'o'ok k t'aan yéetel
le uláak' máako'.

1. Núuk le k'áatchi'oba'.

Ba'ax ucha'an ti' le máako'ob tu kaajalo'.

Máax ti' ken u ya'alo'ob ba'ax ucha'an ti'ob.

Bix ken u ts'ailo'ob ojéeltbil ba'ax ucha'an ti'ob.

Ba'axten ka tukultik tu yéeyajo'ob u túuxtiko'ob jump'éeel ts'íibtbil ju'un utia'al u ya'aliko'ob ba'ax ucha'an ti'ob.

2. Il a wil yéetel xok le túuxtbil ju'una'.

Timul, Peto, Yuc., 7 ti' julio ti' 2006.

Yuum Gilberto Navarrete Vázquez.
U Jala'achil u Méek'tan kaajil Peto.

Yéetel le túuxtbil ts'íiba' tuláakalo'on u kajnáalilo'on u chan kaajil Timul k chinik k pool ta táan yo'olal k ts'íiboltik a toj óolal.

K túuxtik tech le ju'una' yo'olal k ts'aik a wojéelte' way ti' le kaaja' ts'o'ok u máan ka'ap'éeel mes eelek jump'éeel ti' le ka'ap'éeel bombao'ob yaan to'on way ku bisik ja' t otocho'. Le beetike' mina'an ja' ti' le najo'ob yaan tu lak'in le kaaja', lela' u k'áat u ya'ale' u 40% ti' najo'ob yaan way ti' le kaaja'.

K ojel yéetel k na'atike' ti' le k'iino'oba' ma' jach yaan taak'in utia'al u ma'anal u jeeli', ku ts'o'okole' k ojel xan je'el u xáantale', ba'ale' k k'áat óoltik tech wa úuchake' ka a bis ta tuukul mantats' le ba'ax k k'áatik techa' tumen jach k'a'abéet to'on le ja'o'.

K k'áat óoltik tech wa úuchake' ka yanak a wáantiko'on yéetel le ba'ax k'aschaja', ba'ale' k a'alik xan tech ka a wa'al ti' a jmeyajo'ob ka u cha'ob u meyaj le jump'éeel nu'ukul ma'alob p'aatal to'on utia'al k jóok'esik le ja' kex chéen wa jayp'éeel *horao'* yo'olal u páajtal u bin ti' le najo'ob tu'ux mina'ano', yo'olal ma' u beeta'al k'aas ti' le máaxo'ob yaan le ja' ti'obo'. Wa ma' úuchak u béeyta'al beyo', je'el k éejentik uláak' ba'al ka a wa'al to'one'.

Chéen le jaaj k k'áatik techo', k ts'aik tech ya'abkach Dios bo'otik yéetel k túuxtik tech jump'éeel ki'imak óolal yo'olal a ts'atáantik le áantaj k k'áatik techa'.

Yéetel k táan óolal
U kajnáalilo'ob Timul

Rafael Chan Arceo

Feliciano Noh Chí

Teresa Martínez Tec

Mariano Chimal Can

3. Múul tsikbalt le k'áatchi'oba'.

Bix a t'aan kéen tsikbalnakech yéetel juntúul jo'olpóop wa jala'ach.

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

Láayli' wáaj bey a t'aan kéen tsikbalnakech yéetel a láak'o'obo'. Ba'ax u jela'anil.

Ba'axten ku ya'ala'al túuxtbil ju'un.

4. Xok u k'aaba' u jaatsilo'ob le ts'íibo', ku ts'o'okole' ka tsolik je'el bix ts'íibta'anil ti' le túuxtbil ju'uno'.

U k'iinil yéetel tu'ux beeta'abij	U ts'ook t'aanil	Máax ts'íibtik le ju'uno'	Máax k'amik le ju'uno'
U tso'olol ba'ax ku k'áata'al	Ba'ax ku k'áata'al	Ba'ax u biilal ts'íibta'anil	U yáax t'aanil ki'imak óolal

1. _____

2. _____

3. _____

4. _____

5. _____

6. _____

7. _____

8. _____

5. Ts'iibt yóok'ol le t'o'olo'oba' u k'aaba' ba'ax ku taasik le túuxtbil ju'una'.

Timul, Peto, Yuc., 7 ti' julio ti' 2006.

Yuum Gilberto Navarrete Vázquez.
U Jala'achil u Méek'tan kaajil Peto.

Yéetel le túuxtbil ts'iiba' tuláakalo'on u kajnáalilo'on u chan kaajil Timul k chinik k pool ta táan yo'olal k ts'iiboltik a toj óolal.

K túuxtik tech le ju'una' yo'olal k ts'aik a wojéelte' way ti' le kaaja' ts'o'ok u máan ka'ap'éel *mes* elek jump'éel ti' le ka'ap'éel *bombao'* ob yaan to'on way ku bisik ja' t otocho'. Le beetike' mina'an ja' ti' le najo'ob yaan tu lak'in le kaaja', lela' u k'áat u ya'ale' u 40% ti' najo'ob yaan way ti' le kaaja'.

K ojel yéetel k na'atike' ti' le k'iino'oba' ma' jach yaan taak'in utia'al u ma'anal u jeeli', ku ts'o'okole' k ojel xan je'el u xáantale', ba'ale' k k'áat óoltik tech wa úchake' ka a bis ta tuukul mantats' le ba'ax k k'áatik techa' tumen jach k'a'abéet to'on le ja'o'.

K k'áat óoltik tech wa úchake' ka yanak a wáantiko'on yéetel le ba'ax k'aschaja', ba'ale' k a'alik xan tech ka a wa'al ti' a jmeyajo'ob ka u cha'ob u meyaj le jump'éel nu'ukul ma'alob p'aatal to'on utia'al k jóok'esik le ja' kex chéen wa jayp'éel *horao'* yo'olal u páajtal u bin ti' le najo'ob tu'ux mina'ano', yo'olal ma' u beeta'al k'aas ti' le máaxo'ob yaan le ja' ti'obo'. Wa ma' úchak u béeyta'al beyo', je'el k éejentik uláak' ba'al ka a wa'al to'one'.

Chéen le jaaj k k'áatik techo', k ts'aik tech ya'abkach Dios bo'otik yéetel k túuxtik tech jump'éel ki'imak óolal yo'olal a ts'atáantik le áantaj k k'áatik techa'.

Yéetel k táan óolal
U kajnáalilo'ob Timul

Rafael Chan Arceo
Feliciano Noh Chi
Teresa Martínez Tec
Mariano Chimal Can

K'a'ajak teche':

Le **túuxtbil ju'uno'** jump'éeel ts'íib beeta'an utia'al: u k'áata'al waba'ax, u yúuchul koonol, u ts'a'abal Dios bo'otik, u k'áata'al u bo'ota'al waba'ax, u k'áata'al u jaajkunta'al waba'ax, u ya'ala'al ti' máak ka talak utia'al waba'ax k'iimbessajil yéetel uláak' ba'alo'ob.

Bey je'el bix le túuxtbil ju'un utia'al a láak'tsilo'obo', láayli' bey le ba'ax ku ya'ala'al xano' chéen ba'ale' yaan uláak' ba'alo'ob ku ts'íibta'al chan jela'ani' je'el bix: tu k'aaba' máax ti' kun túuxtbilo', k'a'abéet u ya'ala'al ba'ax meeyjil ku beetik, u ts'íibile' bey ma' ti' wamáax ku túuxta'ale', le ba'ax ku ya'aliko' bey lajket u tuukulile', kóom le péektsil t'aan ku taasiko' yéetel ku jach ilik u k'a'amal jach ma'alob.

Le túuxtbil ju'uno'obo' ku k'a'abéetchajalo'ob utia'al a ts'íibtik ti' juntúul jala'ach, ti' juntúul máak ma' a k'ajóoli' wa ti' wamáax ma' táan a ts'aik ma'alob tuukul ti'; lelo'obo' ku ts'íibta'al yéetel jach ma'alob tuukulo'ob. U wiinkilile' ma' bey je'el bix chéen jump'éeel ts'íibe', k'a'ana'an u ts'a'abal u k'aaba' ba'ax u xokmaj, ba'ax meyajil ku beetik yéetel tu'ux kajakbal.

6. Xok le xóoxot' ts'íibo'oba' ku ts'o'okole' ka yéeyik jump'éele' utia'al a ts'íibtik u túuxtbil ju'unil.

- Yaan a bo'otik jump'éeel a p'aax, ba'ale' k'a'abéet a k'áatik ka ts'a'abak tech uláak' ts'e'ets'ek k'iino'ob utia'al a bo'otik.
- Yéeya'abech utia'al a beetik jump'éeel túuxtbil ju'un ti' u Noj Jala'achil Xook, yo'olal a k'áatik jump'éeel áantaj utia'al u líik'esik u najil xook *preparatoria*.

ch) K'a'abéet a ts'íibtik ti' u Jo'olpóopil INEA jump'éeel
túuxtbil ju'un tu'ux ka wa'alik taak a ka'ansik xook ti'
máako'ob ku t'aniko'ob maaya.

7. Yéetel le k'áatchi'oba' beet jump'éeel yáax tuukul yo'olal ba'ax ken a ts'íibt ti' a túuxtbil ju'un.

Máax ti' ken a ts'íibtej.

Ba'ax o'olal ken a ts'íibtej.

Ba'ax ken a yáax ts'íibtej, tu chúumuk yéetel tu ts'ook.

Múul tsikbalt ba'ax ta tukultaj.

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

8. Ts'íibt a túuxtbil ju'un.

9. Xak'alxokt yéetel utskiint a ts'íib.

- a. Le túuxtbil ju'uno' ku ya'alik:
- U k'íinil yéetel u kaajil tu'ux ku ts'íibta'al.
 - Máax ti' ku ts'íibta'al yéetel ba'ax meyajil ku beetik.
 - U ts'ook t'aanil yéetel u k'aaba' máax ts'íibtik.
- b. Le túuxtbil ju'uno':
- Ku ya'alik ba'ax u biilal.
 - Ku tsolik u jach k'a'abéetil le ba'ax ku ts'aik ojéeltbilo'.
 - Ts'íibta'an yéetel le jats'uts t'aan unaj u bisiko'.

Yéetel a wéet xooko'ob yéetel a jka'ambesaje' xak'alxok le ba'alo'oba'.

- ch. Yo'olal u ts'íibta'al t'aano'ob:
- Ta meyajtaj wáaj ma'alob nukuch letrao'ob.
 - Ta ts'íibtaj wáaj ma'alob u jejeláasil a, e, i, o yéetel u.
 - Le t'aano'obo' ma'alob jatsa'anilo'ob wáaj.
 - Tuláakal wáaj le tuukulo'obo' ts'a'an u *puntoil* tu xuul.
- ch'. Yo'olal u wíinkilil le ts'íibo':
- Tuláakal u jaatsil le túuxtbil ju'uno' séeb u k'aj óolta'al wáaj ichil le ju'uno'.
 - Jatsa'an wáaj tu beel u ts'íibilo'ob.
 - Yaan wáaj tu'ux u joronts'íibta'al k'aaba' yéetel u ts'a'abal u ts'alabili'.

10. Ka'a ts'íibt le túuxtbil ju'un ti' a pikil ju'uno' yo'olal a wutskiintik tuláakal ba'ax unaji'.

U ch'a'atuukulil maaya t'aan.

1. Il a wil... (I tahoma) le oochelo'oba' ku ts'o'okole' ka chukbesik u k'aaba'ob yéetel i', o' wa i, o.

pich _____

i' wa i

kiw _____

i' wa i

ch' _____

o' wa o

p' _____

o' wa o

2. Ts'íibt ba'ax ku yúuchul ti' le oochelo'oba'.

Kaxant uláak' xóoxot' ts'íibo'ob ti' u áanalte'il a xook tu'ux yaan máax beetik ba'ax ku yúuchul. Ts'íibt ti' a pikil ju'un.

Kaxant uláak' xóoxot' ts'íibo'ob ti' u áanalte'il a xook tu'ux yaan máax beetik ba'ax ku yúuchul. Ts'íibt ti' a pikil ju'un.

U ke'etel ts'íibo'ob.

1. Ti' le xooka' t ilaj jump'éeel chan pikil ju'un yéetel jump'éeel túuxtbil ju'un. Ts'íibt kex chéen óoxp'éeel xóoxot' ts'íibo'ob tu'ux ka wa'alik bixo'ob.

U tsoolil u meyajta'al
waba'ax

U tsoolil u meyajta'al
waba'ax

2. Núuk le k'áatchi'oba', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik yéetel a wéet xooko'ob.

Ba'ax u jela'anilo'ob.

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

Ba'ax k'iin yéetel tu'ux ku meyajta'al le ts'íibo'oba'.

Ba'ax o'olal ku ts'íibta'alo'ob.

U ka'ap'éel p'iskaambal

U biilal le p'iskaambala' a k'ajóoltik ba'axo'ob ts'o'ok a jach kanik ti' le xooko'oba' yéetel ba'axo'ob xan k'a'abéet a xokik, le je'ela' mixba'al u biilal wa ka xak'alxok'ik ba'axo'ob a ts'íibtmaj ta áanalte' wa ta pikil ju'un utia'al a núukik, tumen chéen teeche ken a tusaba; le beetike' k k'áatik tech ma' a tuus yéetel ka a núuk le ba'alo'ob je'el bix u k'áata'al techo'.

Ts'íibt jump'éel X tu'ux ka tukultik unaj u bin.

1. U biilal in k'ajóoltik u súutukil t'aane' utia'al:

- () In wilik ba'axo'ob ku xo'okol wa ku ts'íibta'al ti' kúuchilo'ob tu'ux ku máan je'el máaxake' wa yaan u yuumilo'ob.
- () In xook xma' t'aanil.
- () In k'ajóoltik bix le ts'íibo'.

2. U biilal le *anuncioo'* utia'al:

- () U ts'aik ojéeltbil waba'ax kun úuchul.
- () U beetik u yúuchul xook.
- () U k'ajóolta'al u súutukil t'aan.

3. U tso'olol jujump'éelil ba'ax k'a'abéet u beeta'ale' ku ya'ala'al ti':

- () U ju'unil tu'ux ku k'áata'al áantaj.
- () U tsoolil u meyajta'al waba'ax.
- () Túuxtbil ju'un.

4. In yáax tukultik ba'ax ku ts'aik ojéeltbil jump'éeel ts'íib ma'ili' in xoke' ku beetik:

- () In wojéeltik ba'ax yo'olal kun t'aan le ts'íibo'.
- () In na'atik ba'ax ku ts'aik ojéeltbil le ts'íibo'.
- () In ts'íibtik waba'ax.

5. Utia'al in yáax tukultik ba'ax ken in ts'íibte' kin:

- () Ts'íibtik tuláakal le ba'alo'ob ku taal tin tuukulo', ku ts'o'okole' kin tsoliko'ob.
- () Tsikbaltik ti' tulákalo'ob ba'ax in k'áat in wa'alej yo'olal in tsolik ba'ax taak in ts'aik ojéeltbil.
- () Tukultik ba'ax ts'íibil jach unaj u k'ajóolta'al, máax kun xokik yéetel ba'ax taak in wa'alik, kin tsolik tuláakal yéetel kin káajesik in ts'íib.

6. Le péektsil t'aano'ob ts'íibta'ano' ku meyaj to'on utia'al:

- () K ojéeltik waba'ax ku ts'a'abal ojéeltbil yo'olal jejeláas ba'alo'ob ku yúuchul.
- () K ts'aik ojéeltbil ti' uláak' máako'ob le xooko'.
- () K k'ajóoltik k páajtalilo'ob.

7. U Noj A'almaj T'aanil u Páajtalil u T'a'anal Máasewal Taano'obe' jump'éeel ju'un ku:

- () Ya'alik u jaajil yo'olal k keetil je'el bix u kajnáalilo'on Méxicoe'.
- () Ts'aik k ojéelt tuláakal ba'axo'ob ku yúuchul way yóok'ol kaabe'.
- () Ya'alik u páajtalilo'ob yéetel ba'axo'ob k'a'abéet u beeta'al yo'olal u t'a'anal máasewáal t'aano'ob way Méxicoe'.

Chukbes le xóoxot' ts'íibo'ob je'el bix u k'áata'al techa'.

8. Le máaxo'ob beetik ba'ax ku yúuchul ku bino'ob tu ts'ook yéetel le ku yáantalo'obo' jela'antako'ob tumen:

9. Le máaxo'ob beetik ba'ax ku yúuchul chéen tu juuno'obo' leti' le je'elo'oba':

10. Istikyaj in ts'íibtik u jejeláasil a, e, i, o yéetel u tumen:

11. Ba'ale' je'el u páajtal in wutskiíntik wa ka in beet:

12. Ba'alo'ob ma' in kan in ts'íibt ken in beet jump'éel ts'íibe' leti'ob le je'elo'oba':

13. Ba'ale' je'el u páajtal in wutskíintik wa ka in beet:

14. Ti' le xooko'oba', ba'ax ku binetik in kanik.

Óoxp'éel xook

Ti' le xooka' yaan:

▶ A yáax k'ajóoltik ba'ax ka tukultik ku ts'a'abal ojéeltbil ti' jump'éel tsikbal wa *narración* ikil a k'a'ajesik ba'alo'ob a wojel yo'olal.

▶ A beetik jejeláas meyajo'ob utia'al a jach na'atik jump'éel ts'íib.

▶ A xook k'a'am tu'ux ka yanak xan a tsolik ba'ax u k'áat u ya'al jump'éel ts'íib.

▶ A ch'a'tukultik bix u meyajta'al:

■ **a'a, e'e, i'i, o'o, u'u**

■ U *advervioil* k'iin yéetel kúuchil.

▶ A yáax ts'íibtik u wíinkilil le ts'íib ken a beeto', tu'ux ka yanak a wa'alik ba'ax u biilal kun ts'íibtbil, máak ti' yéetel ba'ax kun a'albili'.

▶ A ts'íibtik u tsoolil u k'ajláayil kaaj.

▶ A ka'a beetik a ts'íib tu'ux ka yanak a k'exik u jo'ol k'aaba'ob, bix u ya'ala'al yéetel u tsoolil ba'ax ku ts'aik ojéeltbil.

▶ A k'ajóoltik bix tsola'anil ba'axo'ob yaan ti' jump'éel ts'íib.

▶ A k'ajóoltik ba'ax u biilal le ka'ap'éel meyajo'ob ts'íibta'ano'.

▶ A ketik ka'ap'éel ts'íibo'ob.

1. Il a wil le oochelo'oba' yéetel xok ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

K tuukul ka'ache' ma' bey je'el bix bejla'a', ka'ache' yaan uláak' ba'alo'ob jach k'a'abéet ti' to'on je'el bix...

Nool, a wojel wáaj máaxo'ob ka'achij, ba'ax k tukultik yéetel yéetel ba'ax k'a'ana'an ti' to'on ka'achij.

2. Múul tsikbalte'ex le k'áatchi'oba'.

Ba'ax ku beetik le máako'obo'.

Ba'ax ku tsikbaltiko'ob.

Ba'ax tuukulil ku ts'aik ojéeltbil le áanalte'o'.

Ba'axten k'a'abéet u xo'okol le áanalte'obo'.

Yaan wáaj a k'ajóoli'. Ba'ax ku ya'aliko'ob.

3. Múul tsikbalt yéetel ts'íibt te' t'o'olo'ob ba'ax ku k'áata'al techo'.

Ba'ax a wojel yo'olal Jacinto Canek.

Máax leti'.

Ba'ax tu beetaj.

4. Xok le ts'íiba'.

Canek. U ka'ansajil
(Xóoxot' tsikbalo'ob)

Tu ya'alaj Canek:

—Bejla'e' le sak wiiniko'obo' ku k'iimbesiko'ob u k'iinil úuchik u káajesa'al u beeta'al u noj kaajo'ob yóok'ol u múulilo'ob u yúuchben kaajil Jo' (T-hó). To'on xane' unaj k k'a'ajesik u k'ajláayil k úuchben noj kaajo'ob ta'aka'ano'ob. Bey túuno' unaj k k'a'ajesik tu ts'u' k puksi'ik'ale', le ka jtaal ma'alob k'iine' e'esa'ab ba'alo'ob u ta'akmaj u noj kaajil Chichén Itzá; kex ka xúunp'atta'ab ts'o'ok u máan ya'abkach ja'abo'ob.

Tu ya'alaj Canek:

To'one' lu'umo'on; leti'obe' iik'o'ob. Ti' to'on ku k'antal u neek' u yich che'ob; ti' leti'ob ku pikta'al tumen iik' u k'ab le che'obo'. To'on tséentik u mootso'ob; leti'ob tséentik u le'ob. Tu yáanal k che'obe' ku máan u yáalkab u ja'il ts'ono'oto'ob; jach ki'ibok u k'ab le ch'úupalal kimeno'obo'. Tu yóok'olo'ob ku bin u yu'uba'al u juum u t'aan le jba'ate'el máako'ob ts'áanchak'najo'obo'. To'one lu'umo'on; leti'obe' iik'o'ob.

Tu ya'alaj Canek:

Ti' jump'éel áanalte' tin xokaj ba'ax jach nojoch way yóok'ol kaabe'. Yaan máaxo'ob ka'anal u na'ato'obe', tu ya'alajo'obe' ja'; uláak'o'obe' tu ya'alajo'obe' k'áax; ku ya'alik xan uláak'o'obe' k'iin; ma' in wojel máaxo'ob ku ya'aliko'ob xane' leti' le p'eeakil ku yantal ti' juntúul máak yo'olal ayik'alilo'. ¡Ma' táan a tukultike'ex —Ku bin u ya'alik Canek— ba'ax jach nojoché' ma' leti' le u ya'ala'al ma'il ti'obo', ba'ale' u kanik máak meyaj yéetelo'ob, yo'olal ma' u k'astal u yutsil tu k'ab le ayik'alo'obo', mix xan u mixba'alkunsa'al tu k'ab le ma' nu'uka'an wíiniko'obo'.

5. Beet ba'axo'ob ku ya'ala'al tech.

a) Ts'íibt ba'ax u k'áat u ya'al jujunxóot' le tsikbal ta xokajo'.

b) Ts'íibt yóok'ol le t'o'olo'obo' jump'éel chan ts'íib yo'olal ba'ax ku ya'alik k noolo'ob yo'olal ba'ax k tukultik wa k ojel ka'ach úuchij.

K'a'ajak teche':

Le *narración* wa tsikbalo' jump'éeel u jejeláasil ts'íib tu'ux ku ya'ala'al ba'al jach jaaj ucha'an wa chéen tu tuukul máak u taal, je'el máakalmáak ti' le je'elo'obo' jach ma'alob ka tuukulnak máak yo'olal ba'ax beetik u yantal le ba'axo'ob ku yúuchulo' yéetel ba'ax je'el u beetik ti' máake', yo'olal u jach ts'a'abal ojéeltbil u jach nojbe'en tuukulilo'ob. Uláak' ba'al xane', le máax tsikbaltiko' unaj u yu'ubik u t'aan u puksi'ik'al yo'olal u yilik bix u yu'ubikuba le máaxo'ob ku táakpajalo'ob ti' le tsikbalo'.

U tsoolil ba'ax ku ts'aik ojéeltbil jump'éeel tsikbale', k'a'abéet u ts'íibta'al tu káajbal tak tu ts'o'okbal, u k'áat u ya'ale', ba'ax yáax j-úuchij, ba'ax uláak' j-úuch ka jts'o'ok le yáaxo', tu ts'ook túune' ku ts'a'abal bix u ts'o'okol. Chéen ba'ale' k'a'abéet u p'áatal jach chika'an ti' máake', je'el xan u páajtal u káajesa'al jump'éeel tsikbal tu ts'ooke' wa tu chúumukil, ba'ale' le je'ela' k'a'abéet u jach ts'atáanta'al tumen le máax ts'íibtiko', ka yanak u nu'ukbesik le ba'axo'ob ku yúuchul ka'alikil táan u bin u tsoliko'.

K'a'am xook.

1. Xok k'a'am le xóoxot' ts'íibo'ob je'el bix u k'áata'al techo'.

a) Ba'ax k'iin a bin Jo'.	(k'áatchi')
b) Ba'ax ka tukultik ken a beetej.	(k'áatchi')
ch) Bix úuchik a wojéeltik le janala'.	(k'áatchi')
ch') Tu'ux ka bin.	(k'áatchi')

- e) Patjo'olt yéetel a'al uláak' xóoxot' ts'íibo'ob je'el bix le ts'o'ok a xokiko'.

A wojéeltmaj wáaj:

Kéen xooknakech k'a'ame', k'a'abéet a ts'atáantik u k'a'amil a t'aan, le je'elo' k'a'abéet tumen leti' beetik u náachtal u yu'ubal a t'aan. T'aano'ob ma' k'a'ame' ma' táan u páajtal u yu'uba'al tu beel, ba'ale' t'aan k'a'ame' ku ch'enxikinta'al ma'alob tumen tuláakal le máaxo'ob u'uyik le xooko', uláak' ba'al xane', ku beetik u ts'aatáanta'al bey xan yéetel kanambail tumen le máaxo'ob u'uyiko'.

Uláak' ba'al ti' u k'a'amil t'aane', k'a'abéet xan u ch'a'achi'ita'al tu tsoolil jach tu beel ka xi'ik, tumen lela' bey táan u ts'atáanta'al jujump'éeel u xookil keen t'aanak máak séeb wa chaambéelile', ba'ale' mix jump'éeel jach ma'alo'obi'. Jump'éeel xook séebe' ku ye'esik muuk' yéetel ki'imak óolal, le o'olal ku beetik u ts'atáanta'al tumen le máaxo'ob u'uyiko' yo'olal ma' u p'áatal ma' u na'ata'al le ba'ax ku ya'aliko'.

Jump'éeel xook chaambéelile', ku ts'aik u ki'imak óolil ti' le ba'ax jach ku ts'a'abal ojéeltbilo' yéetel ku beetik xan u na'ata'al ma'alob le ba'ax ku xo'okolo'.

Chéen ba'ale' u jejeláasile' leti' jach k'a'abéet.

2. Xok k'a'am le ts'íiba'.

Ma'ili' a káajese' beet le ba'alo'oba': Xok xma' t'aanil le ts'íib ta juunalo'. Ku ts'o'okole' k'ajóolt u nukuch tuukulilo'ob yéetel ba'ax ki'imak óolalil ku ts'aik ojéeltbil. Xok je'el jaytéen k'a'abéet le ts'íibo' yéetel nu'ukbesaba yo'olal a xokik k'a'am.

Tu ya'alaj Canek:

—Le sak wíiniko'obo' ma' u yojelo'ob mixba'al yo'olal u lu'umil, u k'áa'nabil yéetel u yíik'al le kúuchilo'oba'. Ba'ax u yojelo'ob yo'olal wa *noviembree'* jach ma'alob utia'al u wa'ats'al nal. Ba'ax u yojelo'ob yo'olal u ye'el kayo'ob ti' u mesil octubre, áako'obe' ti' u mesil marzo.

Ba'ax u yojelo'ob yo'olal u lo'ojol mejen paalal yéetel ba'alo'ob ma'alobtak ti' nojol iik'. Chéen ba'ale', leti'obe' ku ki'imaktal u yóolo'ob yo'olal tuláakal ba'alo'ob ku ts'aik u lu'umil, u k'áa'nabil yéetel u yíik'al le kúuchilo'oba'. Bejla'e' chéen k'a'abéet k na'atik bixij yéetel ba'ax k'iin ken k luk'es le k'aas ti' to'ona'.

3. Yéetel le máaxo'ob u'uy a xooko' múul tsikbalt le k'áatchi'oba'.

Ba'ax ku ts'aik ojéeltbil le ts'íibo'.

Ba'ax ka tukultik yo'olal ba'ax tu ya'alaj Canek.

Le ka'ansajo'oba', ts'aka'an wáaj ta kaajal. Ti' ba'axo'ob.

4. Ch'a'tuukul yo'olal in xook.

▶ Tin na'ataj ba'ax u k'áat u ya'al le xóoxot' ts'íibo'obo'.

Beey ()

Ma' ()

▶ Tin xokaj tuláakal k'áatchi'ob tu beel je'el bix unaje'.

Beey ()

Ma' ()

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

5. Yéey jump'éel ti' le ts'íibo'ob yaan tu áanalte'il a xooko', ku ts'o'okole' ka nu'ukbesikaba yo'olal a xokik k'a'am ti' uláak' k'iin. Ma' u tu'ubul tech a beetik tuláakal le ba'alo'ob ts'o'ok u tso'olol ti' le yáax xooko'obo'.

U ch'a'atuukulil maaya t'aan.

1. Xok le t'aano'oba', ku ts'o'okole' ka wóolk'altik u k'aaba' le oochelo'oba'.

ch'e'en wa che'

t'u'ul wa tu'

2. Xok le t'aano'oba' ku ts'o'okole' ka wilik bix ts'íibta'anilo'ob.

ch'e'en	xya'axche'
be'eb	k'óopte'
ja'ab	u'ula'
ba'ats'	saka'
chi'ik	kiwi'
chi'ibal	xk'ili'
bo'ol	ch'o'
jo'och	ko'
bu'ul	ts'u'
su'uk	ch'u'

3. A'al uláak' t'aano'ob ku ya'ala'al je'el bix le ts'o'ok a xokiko'.

Ku ts'íibta'al **a'a**, **e'e**, **i'i**, **o'o**, **u'u** kéen

Ku ts'íibta'al **a', e', i', o', u'** kéen

1. Xok le ts'íiba' yéetel jach il a wil le t'aano'ob chak yéetel ya'ax ts'íibta'anilo'obo'.

Jump'éel u tsikbal in nool

Ku tsikbaltik ten in noole', ka'ach úuche', **waye'** mina'an ba'al utia'al u bin máak ti' uláak' kaajo'ob, chéen yóok'ol tsíimin wa xiímbalil. Le je'elo' ts'o'ok u k'expajal tumen bejla'e' yaan jump'éel u bejil jach ma'alob.

Juntéenajeake' a'ala'ab ti' in nool beya': —Yaan a bin **sáamal** a kon ixi'im ti' le noj kaajo', tumen k'a'abéet a kanik máan ta juun, ma' táan wa a wilik ts'o'ok a nojochtal, tak **ook'in** a suut—.

Ti' le áak'ab bino' ma' jween ma'alobi' tumen táan u seen tukultik bix kun bin yéetel u kuuch, bix kun k'uchul u kon tuláakal **te'elo'**. Ti' uláak' k'iine' ma' píik'ik ka ajesa'ab ka jóok'ok u bin tu kaajil Peto', tumen **te'elo'** ku k'uchul le tren ka'ach ku taasik wa ku bisik máako'ob ku maniko'ob le ixi'imo'.

Je'el bix tin wa'alaj ti' u káajbal le tsikbala', mina'an bix u bin máak, chéen ja'alil xiímbalile', in noole' ts'o'ok u yáax bin ti' le kaajo' ba'ale' yóok'ol tsíimin, le beetik jach naats' tu yilajil, tu jaajile' chan **náach**, tumen 10 *kilómetros* u taal waye'.

Táan u taal u piik'il ka jóok' tu taanaj, yaan u súutukil ku chichkúuntik u xiimbal yaan xane' chaambéelil u bin yéetel junkúuch ixi'im, ku yilike' ya'ab ts'o'ok u xiimbaltik ba'ale' ma' táan u yilik wa ta'aytak u k'uchuli'. Chéen ti' lelo' ka tu yilaj táan u nookoytal yéetel táan u taal u náats'al jump'éel cháake', ka túun tu kaxantaj tu'ux u ta'akikuba.

Tu tséel le bejo' yaan mejen tuunicho'ob bey múulo'obe' yaan xan u joolilo'ob le beetike' tu tukultaj u yokol **te'elo'** ka'alikil u yilik u máan le cháako'. Jach chéen p'elak u yokol bine' le ku tonchajal le cháako'. Jach seen xáanchaj táan u k'áaxal le ja' beyo', tak ka jt'úub k'iin, leti' túun ka jo'op' u yokol sajakil ti', tumen le jool tu'ux j-ook u ta'akubao' ts'o'ok u p'áatal éek'joch'e'en, mixba'al ku páajtal u yila'al, chéen u juum u yáalkab le ja' ku yu'ubiko'.

Táan u yokol u wenel bine' ka tu yu'ubaj u t'a'anal ka a'ala'ab ti' beya': —**Jo'oljeak** jluk'ech ta kajtalil, ts'o'ok u máan ya'abkach k'iintsil. Wa ma' táan a jóok'ol ti' le súutukila' mix bik'in biiin jóok'okech.

Ku ts'o'okol u yu'ubik bin lela' ka jóok' tu séeblakil. Ka túun tu yilaj bine' tuláakal jach jela'an, tumen tu tukultaje' jach chaambéelil kun bin tumen jach yaan luuk', ba'ale' u jaajile' tikin lu'um. Tu kuchaj bin le ixi'imo' ka jbinij.

Tak **bejla'e'** ma' táan u na'atik ba'ax j-úuch ti' le k'iin je'elo'. Chéen ba'ax a'ala'ab ti' tumen u na'e', le jool tu'ux j-ooko' jump'éel ts'ono'ot tu'ux ku yokol wamáaxe' mix bik'in u ka'a jóok'ol, ba'ale' leti'e' jóok' utia'al u tsikbaltej yéetel yo'olal u yojéelta'al.

Ts'ibta'an tumen: Isaac E. Carrillo Can

2. Ts'íibt ta pikil ju'un le t'aano'ob yaan u boonilo'obo', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik ba'ax ku ts'a'abal ojéeltbil yéetelo'ob.

Le t'aano'oba' *adverbio* u k'aaba'ob, u biilale' utia'al u jach ojéelta'al ba'ax u k'áat u ya'al jump'éeel *verbo*, ku ya'alik bix le ba'ax ku beeta'alo'. Ichil maayae' ya'ab u jejeláasil *adverbio'ob*, je'el bix: u *adverbioil* k'iin, u *adverbioil* kúuchil yéetel uláak'o'ob.

3. Chukbes le xóoxot' ts'íibo'oba' yéetel le t'aano'ob yaan te' yáanala'.

waye'	ka'anal
náach	yóok'ol
naats'	táanil
te'elo'	paachil
ichil	kaabal

bejla'e'	láayli'
jo'oljeak	ja'atskab
mix bik'in	ti' le súutukila'
sáamal	táant ...-e'
tu ts'ook	ma'ili' ...-e'

_____ in suut te' kúuchilo'.

_____ yaan jump'éeel sajkabi'.

_____ jk'uch in suku'un Juan.

P'at a áanalte' _____ le mayakche'o'.

_____ jach ku k'áaxal ja' tu mesil agosto.

Te' _____ yaan le u yúuchben najil Uxmalo'.

P'at tuláakal utia'al _____

_____ ti' Juan ku bin Carlos.

_____ jk'uch le máako'ob k páak'tiko'obo'.

Ma' kula'an Manueli', leti'e' jbin náach ti' _____

_____ jk'iimbessa'ab u k'iin u k'aaba'.

_____ u máansa'al jump'éel jats'uts cha'an.

Yaan in bin ta wotoch _____

Yaan junkúul óop tu _____ le kooto'.

4. Ts'iibt xóoxot' ts'iibo'ob tu'ux kun meyaj tech le t'aano'oba': ichil, ok'najeak, aktáan, ja'atskab, te' ka'analo', ti' le súutukila'.

1. _____

2. _____

3. _____

4. _____

5. _____

6. _____

Xok le ts'iiba' U tsikbalil juntúul ki'ichpam ch'úupal.

K'a'ajak teche':

T'aano'ob je'el bix: mix bik'in, jo'oljeak, bejla'e', láayli' yéetel uláak'o'obe', ku ya'alik to'on u k'iinil u beeta'al waba'ax yéetel ku k'aaba'intiko'ob u *adverbioil* k'iin.

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

Le t'aano'ob ku ya'alik to'on u kúuchil tu'ux ku beeta'al waba'axo' ku k'aaba'intiko'ob u *adverbioil* kúuchil. Je'el bix: ka'anal, waye', náach, paachil, yéetel uláak'o'ob.

5. Ts'íibt ba'ax ta na'ataji'.

1. Il a wil... (I Tahoma) le oochelo'oba', xok ba'ax ku ya'ala'ali' yéetel núuk le k'áatchi'obo'.

Jp'a'at ti' Carmen u beet jump'éeel u tsoolil ts'íib tu'ux ku ya'alik u k'ajláayil ba'ax ku yúuchul tu kaajal utia'al u k'ub ichil jump'éeel mes, bey u ts'ook meyaj ken u k'ub tu'ux ku xooke'.

Ba'ax ka xokik.

Táan in xokik jump'éeel u áanalte'il k'ajláay, tumen taak in wojéeltik bix u ts'íibta'al jump'éeel u tsoolil u k'ajláayil kaaj.

Yo'olal Jo'.

Le je'ela' ku t'aan yo'olal Yucatán, ba'ale' k'a'abéet in ts'íibtik jump'éeel k'ajláay yo'olal waba'ax ku yúuchul bejla'e.

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

Ba'ax k'a'abéet u ts'íibtik Carmen.

Ba'ax ti' ka tukultik úuchak u k'a'abéetchajal u ts'íibta'al u tsoolil u k'ajláayil kaajo'ob.

Ts'o'ok wáaj a xokik ts'íibo'ob yo'olal k'ajláay.

Ba'ax k'ajláayil k'aja'an tech ti' le kaaj tu'ux kajakbalecho'.

Yaan wáaj máax u yojel. Yaan wáaj máax a k'ajóol u ts'íibtmaj u k'ajláayil a kaajal.

Ba'axten ka tukultik k'a'abéet ka ts'íibta'ak u k'ajláayil jump'éel kaaj.

2. Xok u tsoolil u k'ajláayil kaaj ku xokik Carmen ka'acho'.

U káajesa'al u liik'esa'al Jo' (T-hó)

U noj kaajil Jo' ti' u lu'umil Yucatáne' káajesa'ab u liik'esa'al tu k'iinil 6 ti' enero ti' u ja'abil 1542 tumen **Francisco de Montejo y León**; tu tukultaj u ts'aik u k'aaba' beyo' tumen yo'olal u nojbe'enil le seenkech "nukuch najo'ob beeta'an yéetel ta'ano' beyxan seen jats'uts tuunicho'ob" leti' le ku jats'utskiintik u jo'ol le nukuch múulo'ob ma' sijnáalo'obo' ba'ale' beeta'ab tumen u máasewal k kajnáalilo'ob Ichka'ansijo', u seen jats'utsile' tu beetaj u k'a'ajal **ti'ob le úuchben nukuch romanoil najo'ob** yaan ti' u lu'umil Extremadura, España'.

Le úuchben maaya kaajo', k'ajóolta'an u k'aaba'e' Jo' (T-hó) —**jo'op'éel múul**—, liik'esa'an ti' siglo XII tumen máasewal Ah Chan Caan (Jchan Kaan) ichil u múuch'il Itzá, jump'éel chan kaaj seen suuk u meyaj.

Tu yéeyaj Montejo u k'íiwikil Mérida ti' jump'éel kúuchil tu'ux yaan u nojoch najil K'uj Bakluumchaan (Bak' lu'um chaan) yóok'ol jump'éel nuxi' múul ma' seen náach ti' uláak' kamp'éel múulo'obi'. Tu jáal le k'íiwiko' yaan nukuch najo'obi', je'el bix: u noj najil k'uj, u najil ayik'alo'ob, k'alab naj, u najil koonol yéetel u najil ikil u ts'a'akal k'oja'ano'ob.

Ti' u ja'abil 1543 ka k'áata'ab ti' ajaw Carlos I ka yanak u jets'ik u k'aaba' Mérida yéetel ka yanak xan u ts'a'abal u chimalil. Chéen ba'ale' ma' ts'atáanta'ab ba'ax ku k'áata'ali', ba'ale' jk'ajláay ts'íib Francisco Molina Solís ku tsikbaltike' le chimal tu beetajo'ob le sak wíiniko'obo' ts'a'ab ti' u *banderail* wa u chimalil le úuchben molayilo'.

13 ti' julio ti' u ja'abil 1618 ka ts'o'ok u jaajkúunta'al tumen ajaw Felipe III u k'aaba' "**Muy Noble y Muy Leal Ciudad de Mérida**", lela' ts'oka'anili' u ts'a'abal ti' u k'iinil 30 ti' *abril* ti' u ja'abil 1605.

Ti' u k'iinil 18 ti' *agosto* 1618 u ja'abil ka ts'a'ab u chimalil tumen ajaw Felipe III yo'olal u meyaj bey u ye'esajil u noj kaajil Méridao'.

Cetina Sierra, J. Adonay, *Historia Gráfica de Yucatán 1542-1984*, México, SEP, pp. 15-16.

3. K'ajóolt ba'ax yaan ti' le ts'íiba'.

Jo'ol k'aaba'

U máako'obil

Ba'ax o'olalil

U káajesa'al u líik'esa'al Jo' (T-hó)
 U noj kaajil Jo' ti' u lu'umil Yucatáne' káajesa'ab u líik'esa'al tu k'íinil 6 ti' enero ti' u ja'abil 1542 tumen Francisco de Montejo y León; tu tukultaj u ts'aik u k'aaba' beyo' tumen yo'olal u nojbe'enil le seenkech "nukuch najo'ob beeta'an yéetel ta'ano' beyxan seen jats'uts tuunicho'ob" leti' le ku jats'utskíintik u jo'ol le nukuch múulo'ob ma' sijnáalo'obo' ba'ale' beeta'ab tumen u máasewal k kajnáalilo'ob Ichka'ansijo', u seen jats'utsile' tu beetaj u k'a'ajal ti'ob le úuchben nukuch romanoil najo'ob yaan ti' u lu'umil Extremadura, España'.

Le úuchben maaya kaajo', k'ajóolta'an u k'aaba'e' Jo' (T-hó) —jo'op'éel múul—, líik'esa'an ti' siglo XII tumen

U k'íinil

U kúuchilil

Ba'al, ucha'an

K'a'ajak teche':

U tsoolil u k'ajláayil kaaje', jump'éel ts'íib ku beeta'al yo'olal ma' u tu'ubsa'al mix bik'in ba'ax u beetmaj juntúul máak ti' jump'éel kaaj.

U ts'íib máax ku jach ilik le ba'ax ucha'ano' beyxan uláak' máako'ob u na'atmajo'ob yéetel ku k'a'ajesiko'ob le k'ajláayo'obo'.

Ba'ax jach k'a'abéet u yila'al ken ts'íibta'ake' leti' le je'elo'oba':

► Yaan u k'ajóolta'al yéetel u yila'al le ba'axo'ob jach unaj u yojéelta'alo'.

- ▶ Je'el u páajtal u bisa' al tu tsoolol u k'iinile' wa ma' .
K'a'abéet u yilik ba'ax j úuch yáax yéetel tu ts'ook.
- ▶ Yaan u ya'alik máax j táakpaji' yéetel ba'ax tu
beetajo' ob ichil le k'ajláayo'.
- ▶ U kúuchil wáaj u kúuchilo' ob tu'ux ucha'an.
- ▶ Ba'ax k'iin ka j úuch u xok ja'abil yéetel u xookil ba'ax
ucha'ani', wáaj je'el u xa'ak' pajal tuláakale'.
- ▶ Bix u yúuchul le ba'alo'obo'.

4. Beet u tsoolil u k'ajláayil waba'ax.

Ts'íibt yóok'ol le t'o'olo'obo' le ba'ax ku k'áata'al techa':

Ba'ax k'ajláayil ken a ts'íibtej.

Ba'axten k'a'ana'an a ts'íibtik.

Ba'ax jach k'a'abéet a ts'aik ojéeltbili'.

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

Máaxo'ob k'a'abéet a ts'aik ojéeltbili'.

Ba'ax kúuchil k'a'abéet a ts'aik ojéeltbili'.

Ba'ax k'aaba'il ken a ts'a ti'.

5. Ts'íibt u tsoolil a k'ajláayil.

6. Xak'alxok yéetel utskiint a ts'íib.

a. Ti' le tsoolilo' yaan:

- U jo'ol k'aaba'.
- Tuláakal ba'ax unaj u bini'.
- Le máaxo'ob ta tukultaj unaj a ts'íibtik u k'aaba'obo'.

b. Ichil le tsoolilo' ku chíikpajal:

- U noj tuukulil.
- U jats'uts t'aanil utia'al u ts'a'abal ojéeltbil le ba'ax ku tukulta'alo'.
- U tsoolil bix úuchik.

Yéetel a wéet xooko'obe' xak'alxok le ba'alo'oba'.

ch. Yo'ola'al u ts'íibta'al t'aano'ob:

- Ta meyajtaj wáaj ma'alob nukuch *letrao'*ob.
- Ta ma'alob ts'íibtaj wáaj *vocalo'*ob.
- Le t'aano'obo' ma'alob wáaj jatsa'anilo'ob.
- Tuláakal wáaj le ts'íibo'ob ts'a'an u *puntoil* tu ts'ooko'.

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

ch'. Yo'olal u wiinkilil le ts'íibo':

- Ku chiikpajal wáaj u jo'ol k'aaba'il u tsoolil a ts'íibo'.
- Jatsa'an wáaj tu beel u ts'íibilo'ob.
- Ta ts'íibtaj wáaj a k'aaba' tu ts'ook a xooka'.

7. Ka'a ts'íibt ta pikil ju'un le tsoolilo' chéen ba'ale' ts'a tuláakal le ba'axo'ob ta wutskiintajo'.

8. Yéeye'ex jump'éel nojbe'en ba'al ucha'an ta kaajal ka a beete'ex jump'éel u tsoolil u k'ajláayil. Ts'íibt ta pikil ju'un.

U ch'a'atuukulil maaya t'aan.

1. Il a wil... (I tahoma) le oochelo'oba', ku ts'o'okole' ka chukbesik u k'aaba'ob je'el bix unaje'.

m _____ x

e'e

e'e

j _____ n
u' u'u

k _____ k
u' u'u

p _____ t
e' e'e

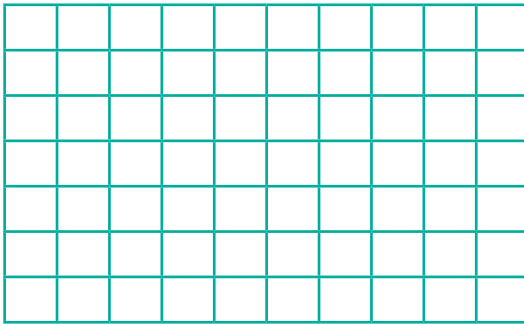

A blank 10x10 grid of squares, intended for drawing a picture.

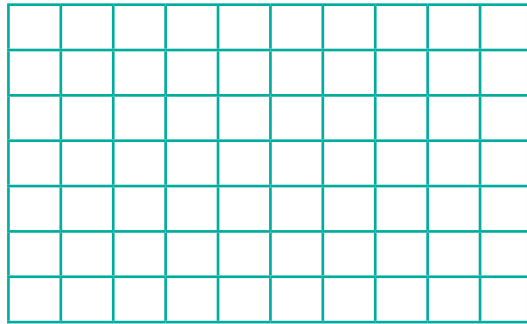
A blank 10x10 grid of squares, intended for drawing a picture.

[illegible]

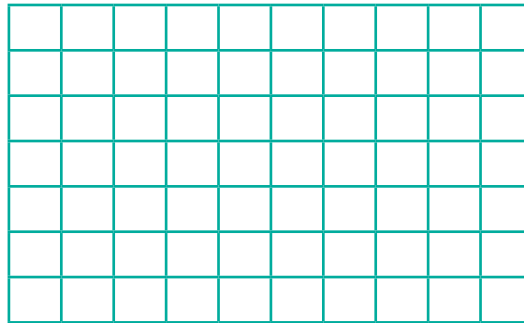
u'u

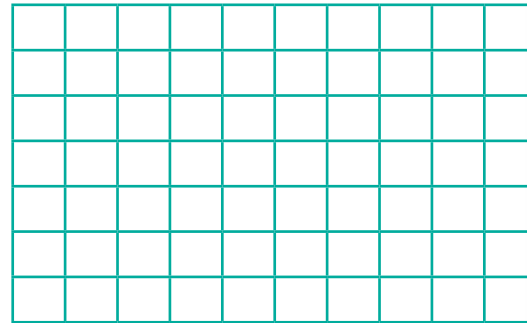
u'

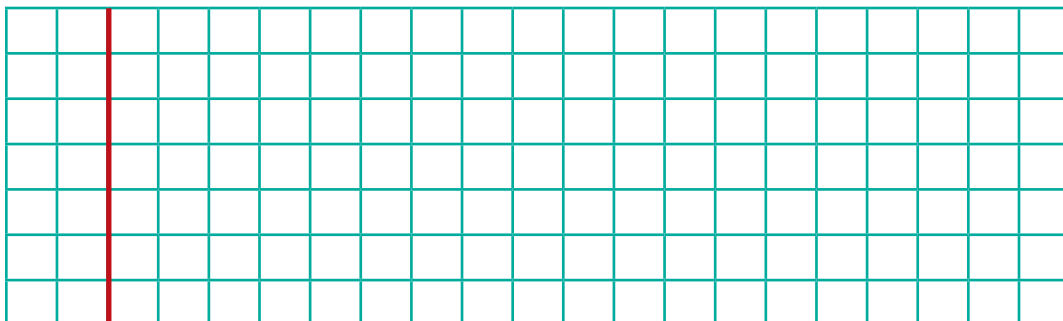
e'e

e'

3. Ts'íibt ba'ax o'olal ku ts'íibta'al a'a, e'e, i'i, o'o, u'u, beyxan a', e', i', o', u'. Il a wil ba'ax ta yáax ts'íibtaj ti' u jaatsil xook ka a chukbes wa yaan waba'ax ku binetiki'.

1. K'a'ajes yéetel ts'íibt ba'ax jump'éeel u adverbioil k'iin yéetel kúuchil.

2. Chukbes le ts'íiba' yéetel u adverbioil k'iin wa kúuchil je'el bix a tukultik unaj u bine'.

Áantaj

Juntéenajeake' juntúul ko'olel kaabe' táan u yúumbal jach ki'imak u yóol _____ jump'éeel lool. Chéen

ti' _____ e' ka tu yilaj táan u lúubul _____

jump'éeel jaltun jach _____ .

Jch'u'ul u mejen xiik'o'ob, le beetike' ma' páajchaj u jáan jóok'oli'. _____ ka jo'op' u ku'upul u yiik'. Leti' ku

yúuchul ka jmáan juntúul chan tsuutsuy _____ .

Le tsuutsuyo' tu yilaj _____ u kíimil le ko'olel kaabo' ,

ka tu p'ikaj junwáal u le' xíiw yaan _____ ti' , ku

Utia'al k'a'ajesbil:

Le je'elo'oba' u biilal le *adverbio*'ob:

- a) Ku ya'alik to'on u k'iinil u beeta'al jump'éeel ba'al. Je'el bix: jbinen maan jo'oljeak; sáamal in wilikech.
- b) Ku jach a'alik to'on u kúuchil tu'ux ku yúuchul jump'éeel ba'al. Je'el bix: náach tu'ux in taal; yaan ja'as waye'.

Yéey jump'éeel ts'íib ichil u áanalte'il a xook, ku ts'o'okole' ka kaxantik ka'ap'éeel xóoxot' ts'íib tu'ux yaan u *adverbio*il k'iin yéetel kúuchil.

U ke'etel ts'íibo'ob.

- 1. Ts'íibt kex óoxp'éeel xóoxot' ts'íibo'ob tu'ux ka wa'alik bix le ts'íibo'ob ta wilaj ti' le xooka'.**

Tskbal

U tsoolil u k'ajláayil kaaj

2. Núuk le k'áatchi'oba', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik yéetel a wéet xooko'ob.

Ba'ax u jela'anilo'ob.

Ba'ax k'iin yéetel tu'ux ku k'a'abéetchajalo'ob.

Ba'ax u biilal ku ts'íibta'alo'ob.

Kamp'éel xook

Ti' le xooka' yaan:

▶ A yáax tukultik ba'ax ku ts'a'abal ojéeltbil ti' junwáal nojoch ju'un wa *cartel* chéen ikil a xokik ts'e'ets'ek xóoxot' ts'íibo'ob ku taasik.

▶ A k'ajóoltik ba'alo'ob ts'íibta'an ti' junwáal nojoch ju'un jach unaj u yojéelta'al yo'olal bix úuchak u kanáanta'al ja'.

▶ A xokik k'a'am jump'éel ts'íib yéetel a tsolik u nojoch tuukulil.

▶ A ch'a'atukultik bix u meyajta'al:

■ a'a, e'e, i'i, o'o, u'u

■ Lela', lelo', lelo'oba', lelo'obo'.

▶ A yáax ts'íibtik le tuukulo'ob kun meyaj tech ichil le ts'íibo', ba'ale' yaan xan a wilik máax kun xokik, ba'ax a k'áat a beet yéetel, beyxan bix ken a we'esil ti' le máax kun xokiko'.

▶ A ts'íibtik jump'éel u tsikbalil a kaajal.

▶ A k'ajóoltik bix tsola'anil ba'axo'ob yaan ti' jump'éel ts'íib.

▶ A k'ajóoltik ba'ax u biilal le ka'ap'éel ts'íibo'ob beeta'ano'.

▶ A ketik le ka'ap'éel ts'íibo'obo'.

1. Il a wil le oochela' (I tahoma).

2. Núuk le k'áatchi'oba', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik yéetel a wéet xooko'ob.

Ba'ax ju'unil ku xokik le máako'obo'.

Tu'ux a wilmajo'ob.

Ba'ax ku ts'aiko'ob ojéeltbil le ts'íibo'ob beya'.

3. Xok le xóoxot' ts'íibo'ob jach booxtakó', ku ts'o'okole' ka tsikbaltiko'ob.

Ba'ax o'olal ku t'aan le ts'íiba'.

Ba'ax ka tukultik je'el u béeytal a kaxantik ichile'.

iiiKanáantejiii

u mina'antale' je'el u beetik k kíimile'.

Ti' tuláakal le ja' yaan way yóok'ol kaaba' jach jump'íit je'el u béeytal u k'a'abéetchajal to'one', 97% ch'óoch' ja', 2% chichchaja'an tu noojolil yéetel tu xaamanil yóok'ol kaab, yéetel chéen 1% ti' tuláakal le ja' yaan way lu'uma' ma' ch'óoch'i'. U kanáanta'al le 1% ti' le ja' ku páajtal k uk'iko' jump'éel meyaj k'a'abéet k múul beetike'ex.

Kanáant tuláakal tu'ux ku ch'a'abal ja': ch'e'eno'ob yéetel ts'ono'oto'ob.

1. Tu'ux yaan le ch'e'en wa ts'o'ono'oto' k'a'abéet ma' u lo'obol mix ka pu'uluk sojoli', mix xan a p'atik u yaktal ja' ka yanak luuk'i', tumen beyo' k beetik ma' u jach ya'abtal u toop'ol k'oxolo'ob wa uláak' mejen ba'alche'ob ku beetiko'ob u k'oja'antal máak ti' dengue yéetel paludismo.
2. Le ba'alche'obo' ma' k'a'abéet u náats'alo'ob tu yiknal le ch'e'en utia'al u yuk'o'ob ja'o' mix xan ka janalnako'obi', le o'olale' u nu'ukulil tu'ux ku yuk'iko'ob ja'e' k'a'abéet u ts'a'abal náach ti' le ch'e'eno' yéetel jach ma'alob xan ka k'a'alak le ba'alche'obo'.
3. Le máako'obo' k'a'abéet u ta'ob yéetel u wiixo'ob náach ti' ch'e'eno'ob yéetel ts'ono'oto'ob.
4. Ma' u pu'ulul sojol ichil ch'e'eno'ob yéetel ts'ono'oto'ob'.
5. Ma' u cha'abal u lúubul u yóom jabón wa uláak' ba'alo'ob ichil wa naats' ti' ch'e'eno'ob yéetel ts'ono'oto'ob.

K'A'AJAK TO'ONE' U JA'IL K CH'E'EN WA K
TS'ONO'OTE' K'A'ABÉET K KÍINSIK U YIK'LEL MA'ILI' K UK'E'

4. Xok le junwáal nojoch ju'uno' ka a wil wa jach
jaaj ku ya'alik ba'ax ta yáax tukultaj.

5. Núuk le k'áatchi'oba'.

Tu'ux ku ch'a'abal ja' utia'al uk'bil ma' ch'óoch'i'.

Bix k'a'abéet u yila'al le kúuchilo'ob yaan naats' ti'
ts'ono'oto'ob yéetel ch'e'eno'obo'.

Ti' tuláakal le ja' yaan way yóok'ol kaabe', buka'aj je'el u
páajtal u yu'uk'ule'.

Utia'al ka béeychajak u yu'uk'ul le ja'o', ba'ax k'a'abéet
u beeta'al ti'.

Buka'aj ch'óoch' ja' yaan way yóok'ol kaabe'.

6. Jach il a wil le junwáal nojoch ju'una'.

iiiKanáantejiii
u mina'antale' je'el u beetik k klíimile'.

Ti' tuláakal le ja' yaan way yóok'ol kaaba' jach jump'íit je'el u béeytal u k'a'abéetchajal to'one', 97% ch'óoch' ja', 2% chichchaja'an tu noojolil yéetel tu xaamanil yóok'ol kaab, yéetel chéen 1% ti' tuláakal le ja' yaan way lu'uma' ma' ch'óoch'i'. U kanáanta'al le 1% ti' le ja' ku páajtal k uk'iko' jump'éeel meyaj k'a'abéet k múul beetike'ex.

Kanáant tuláakal tu'ux ku ch'a'abal ja': ch'e'eno'ob yéetel ts'ono'oto'ob.

1. Tu'ux yaan le ch'e'en wa ts'o'ono'oto' k'a'abéet ma' u lo'obol mix ka pu'uluk sojoli', ma' xan a p'atik u yaktal ja' ka yanak luuk'i', tumen beyo' k beetik ma' u jach ya'abtal u toop'ol k'oxolo'ob wa uláak' mejen ba'alche'ob ku beetiko'ob u k'oja'antal máak ti' dengue yéetel paludismo.
2. Le ba'alche'obo' ma' k'a'abéet u náats'alo'ob tu yiknal le ch'e'en utia'al u yuk'o'ob ja'o' mix xan ka janalnako'obi', le o'olale' u nu'ukulil tu'ux ku yuk'iko'ob ja'e' k'a'abéet u ts'a'abal náach ti' le ch'e'eno' yéetel jach ma'alob xan ka k'a'alak le ba'alche'obo'.
3. Le máako'obo' k'a'abéet u ta'ob yéetel u wiixo'ob náach ti' ch'e'eno'ob yéetel ts'ono'oto'ob.
4. Ma' u pu'ulul sojol ichil ch'e'eno'ob yéetel ts'ono'oto'ob'.
5. Ma' u cha'abal u lúubul u yóom jabón wa uláak' ba'alo'ob ichil wa naats' ti' ch'e'eno'ob yéetel ts'ono'oto'ob.

K'A'AJAK TO'ONE' U JA'IL K CH'E'EN WA K
TS'ONO'OTE' K'A'ABÉET K KLÍINSIK U YIK'LEL MA'ILI' K UK'E'

7. Núuk ba'ax ku k'áata'al tech.

Bix tsola'anil tuláakal ba'ax ku ts'aik ojéeltbil le ju'uno'.

Le t'aan ku beetik utia'al u ya'alik waba'axo', lajket wáaj ti' tuláakal jujunjaats le ts'íibo'. Ba'axten.

8. Wóolk'alt ba'axo'ob ta k'ajóoltaj ti' le junwáal nojoch ju'uno', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik yéetel a wéet xooko'ob.

K'a'ajak teche':

Jump'éeel *cartele'* junwáal nojoch ju'un tu'ux yaan ts'íibo'ob wa oochelo'ob ku ye'esa'al ti' tuláakal máak, yo'olal ka yanak u k'ajóolta'al jejeláas ba'alo'ob.

K'a'am xook.

1. Xok k'a'am le ts'íiba'.

Ma'ili' a káajese' beet le ba'alo'oba': Xok xma' t'aanil le ts'íib ta juunalo'. Ku ts'o'okole' k'ajóolt u nukuch tuukulilo'ob yéetel ba'ax ki'imak óolalil ku ts'aik ojéeltbil. Xok je'el jaytéen k'a'abéet le ts'íibo' yéetel nu'ukbesaba yo'olal a xokik k'a'am.

Janal pixan

Ku tsikbalta'ale' tu méek'tan kaajil Ayutlae' yanchaj juntúul ko'olel ma' tu jóok'esaj janal yéetel uk'ul tu k'iinil janal pixani'. Chéen ba'ale' yo'olal u jach ch'úuktik wa ku k'uchul u pixan le kimeno'obo', leti'e' tu kúuchil u p'atik *tepachee'* tu p'ataj junch'óoy u ja'il k'u'um yóok'ol le mayakche'o' tumen jach chika'an ti', ku ts'o'okole' ka jbin u ta'akuba ichil le kúumche'o', yo'olal u yilik yéetel u yu'ubik wa jach jaaj ku taalo'ob.

Ts'o'ok u chan xáantal beyo' ka tu yu'ubaj u yúuchul tsikbal, yaan máax a'alik ti' uláak' beya': —Yaan k uk'ik le *tepache* yaan yóok'ol le mayakche'a'—, ba'ale' le ka tu t'oxajo'obe' leti' ka tu yilajo'ob u ja'il k'u'um. Jach táaj p'u'ujo'ob, ka tu ya'alajo'obe': —Ba'axten ma' táan k bisik juntúul ti'obi'—. Ka tu yu'ubaj u núuka'al

tumen yaanal: —Ma', ko'one'ex ki' bisik le k'éek'eno'—, bey túuno' ka tu machajo'ob le k'éek'eno', tu bisajo'ob tu tojil tu'ux ku mu'ukul kimeno'ob; ichil u bino'obe' le ko'olelo' tu yu'ubaj u muk'yaj le ba'alche'o', tumen táan u yawat ok'ol.

Le ka tu yu'ubaj mixba'al ku juume', j-éem le ko'olel u yil u yalak' k'éek'eno', ba'ale' ts'o'okili' u kíimile'. Yo'olal le ba'ax j-úuch beyo' tu yoksaj tu yóol jach jaaj ku k'uchul le pixano'obo', ka tu káajesaj u jóok'esik janal yéetel uk'ul ti'ob ken u chuk u k'iinil.

Empiezo a leer y escribir en mi lengua. Mixe. MIBES 1, Libro de lecturas, INEA, México, 2005.

2. K'áat ti' le máaxo'ob u'uy a xooko' wa:

Tu na'atajo'ob wáaj le ba'ax ta xokajo'.

Tu k'ajóoltajo'ob wáaj u nukuch tuukulil le ts'íibo'.

Bix úuchik u tukultiko'ob le ko'olelo'.

A wojéeltmaj wáaj:

Ken a beet jump'éel xook k'a'ame' jach unaj u bin a xokik chaambéelil wa séeba'anil yéetel a jelbesik a t'aan ikil a na'aksik wa a wéensik u k'a'amil u juum je'el bix unaj u beeta'al le tsikbalo'. Ma' a lep'ik a wóol yo'olal a ts'o'oksik. (Tuláakal le je'elo' istikyaj ken a beetil wale'. Ma' a jáawsik a wóol a xokik. Kex beyo' láayli' xooknen k'a'ame'. Ikil u bin a seen beetike' jujump'ítil kun bin a ma'alobkiintik a xook).

Utia'al ka béeychajak a jelbesik u t'aanil, a na'aksik wa a wéensik u k'a'amil yéetel u chaambéelil wa u séeba'anil a xooke', k'a'abéet a yáax na'atik ba'ax ku ts'aik ojéeltbil. Tumen le je'elo' ku yáantikech a k'ex u k'a'amil a xook, a jáan ch'enik a xook junsúutuk yéetel a chaambéel wa a séeb xokik je'el bix unaje'. Ma' u tu'ubul tech.

3. Ch'a'tuukul yo'olal in xook.

Tin na'ataj ba'ax u k'áat u ya'al ten jujump'éel le xóoxot' ts'íibo'obo'.

Beey ()

Ma' ()

Tin jelbesaj in t'aan ka tin xokaj ba'ax ku ya'alik le máaxo'ob ku chíikpajalo'ob ti' le ts'íibo'.

Beey ()

Ma' ()

Ma' tin k'exaj u chaambéelil wa u séeba'anil in xook ka tin wa'alaj ba'ax ku ya'alik le máax tsikbaltik ba'ax ku yúuchulo'.

Beey ()

Ma' ()

Le máaxo'ob u'uy in xooko' tu ch'een xikintajo'ob ba'ax tin xokaj.

Beey ()

Ma' ()

4. Ti' le ts'íibo'ob yaan tu áanalte'il a xooko' yéey jump'éeli', ku ts'o'okole' ka nu'ukbesikaba yo'olal a xokik k'a'am tuláak' k'iin. Ma' u tu'ubul tech a beetik tuláakal le ba'alo'ob ts'o'ok u tso'olol ti' le yáax xooko'obo'.

Kin xokik yéetel kin ts'iibtik in t'aan. Maaya

U ch'a'atuukulil maaya t'aan.

1. Il a wil... (I tahoma) le oochelo'oba', xok le t'aano'ob yaan tu tséelo', ku ts'o'okole' ka wóolk'altik u k'aaba'ob.

Chi'ikam

chi'

jo'

jo'ol

ja'

ja'as

2. A'al uláak' t'aano'ob ku ya'ala'al je'el bix le ts'o'ok a xokiko'.

1. Xok le ts'íiba' yéetel il a wil le t'aano'ob yaan jump'éel t'o'ol yáanalobo'.

Juntúul pixan

Bin in ka'aj in tsikbalt ti' te'ex jump'éel ba'al tu ya'alaj ten in suku'un. Úuch bine' juntúul máak u k'aaba'e' Mario, tu k'iinil janal pixane' tu yilaj juntúul pixan. Le pixano' tu ya'alaj bin ti' Mario beya':

—Xeen a wa'al ti' in láak'tsilo'obe' ka u biso'ob ten loolo'ob, tumen jach ts'o'ok u tu'ubsikeno'ob, beyxan ka u p'o'ob yéetel ka u míisto'ob in wotoch.

—Ma'alob, —ku t'aan Mario.

Ka túun jbin u ya'al ti' u láak'tsilo'ob le pixano' ka k'a'ajak ti'obe' yaan juntúul u láak'o'ob kimen. **Le je'elo'oba'** tu ya'alajo'ob yaan u bisiko'ob loolo'ob, u beetiko'ob payalchi' yéetel u beetiko'ob janal u ts'ao'ob ti'.

Ku máan ts'e'ets'ek k'iine' ka tu xulaj u beetiko'ob, jtu'ub ti'ob.

Ichil u wayak' Marioe' chiikpaj tu ka'atéen le pixan ti'o', ka a'ala'ab ti'e':

—Xeen a wa'al ti' in láak'tsilo'obe' ka k'a'ajak ti'ob yaan juntúul u láak'o'ob kimen, tumen **lela'** u nu'ukulil in wo'och, **lelo'** in wotoch yéetel **le je'elo'obo'** in nook'o'ob, tuláakal éek'tak. In k'áat ka xi'iko'ob tin wotoch yo'olal u p'o'iko'ob, tumen tene' ma' táan u páajtal in beetik.

Chéen p'elak u yajal Marioe' mix tak tu páak'taj u sáastal ka jbin u yajes u láak'tsil le pixano' yo'olal u ya'alik le ba'ax tu wayak'tajo'. Ka túun tu ya'alaj le

láak'tsilo'obo' yaan u bino'ob u p'o'ob yéetel yaan u boniko'ob u chan najil tu'ux muka'ano'.

Ka jmáan Mario tu jool tu'ux ku mu'ukul kimeno'obe' ts'o'ok u láaj p'o'obol tuláakal.

Ts'íibta'ab tumen: Mirian Noemí Canché Cabrera

2. Ts'íibt yóok'ol le t'o'olo'oba' yo'olal ba'ax wa yo'olal máax ku t'aan le ba'ax ku ya'ala'alo'.

Lelo'oba':

Lela':

Lelo':

Lelo'obo':

Le t'aano'ob táant a ts'íibtik ba'ax u k'áat u ya'alo'obo',
u k'aaba'obe' **pronombre demostrativo'ob**, tumen ku
jeelintiko'ob u k'aaba' ba'alo'ob, máako'ob wa
ba'alche'ob, yo'olal ku yúuchul t'aan.

3. **Xok le ts'íiba' yéetel wóolk'alt le pronombre demostrativo'obo'.**

Bix u ji'it'il xaak

Utia'al u ji'it'il le xaako' yáax táanile' ku ch'a'akal u
xa'anil. Ka'ap'éel u jejeláasil le xa'ano'; jump'éele'
boon u k'aaba', lela' ku meyaj utia'al u ji'it'il le xaako'.
Le uláak'o' júul ook u k'aaba', lelo' ku meyaj utia'al u
beeta'al najo'ob.

Kéen ts'o'okok u ch'a'akal le xa'ano' ku tsi'ikta'al
bek'ech wa kóoch je'el bix u k'áat máak ka jóok'ok le
xaako'. Ti' le xa'ano' mixba'al ku pu'ulul, mix u ch'ilibil,
tumen lela' utia'al u ts'a'abal u muuk' le xaako'.

Wa taak u beeta'al jejeláas oochelo'ob ti' le xaako',
kéen ts'o'okok u tsi'ikta'ale' ku bo'onol yéetel *anilina*.
Utia'al lelo' ku cha'akal u boonil; kéen ila'ak ts'o'ok u
láaj púuk'ul le boono' ku máansa'al le xa'an ichilo',
lelo' ku beeta'al tak ka'atéen wa óoxtéen, tu p'iis u
yila'al ts'o'ok u bo'onol tu beel.

Kéen ts'o'okoke' ku jayk'iinta'al; kéen tijik u boonil le
xa'ano' ku bisa'al ich sajkab utia'al u ts'u'ubal wa ma'e'
ma' táan u béeytal u meyajta'al tumen ku p'áatal
totojkil. Lelo' wa ku ji'it'il totojkile' ku káachal, ma' táan
u jóok'ol ba'ax ku beeta'al. Utia'al ja'aja'lile' ma'atech
u bisa'al ich sajkab tumen ch'uul, je'el u lúubul máake'.
Utia'al xan u ts'uts'ukiinta'ale' ku ch'a'abal jump'éel
nooke' ku ch'u'ulul, ku ts'o'okole' ku pi'ixil le xa'ano'.

Bey ts'u'uts'u'ukilo' ku páajtal u ji'it'il le xaako'obo'.
Ba'ale' ma' chéen xaak ku beeta'al yéetel xa'ani', tak
p'óoko'ob, páawo'ob, míiso'ob, pikito'ob, báaxalo'ob
yéetel u jejeláasil ba'alo'ob. Lelo'oba' ku meyajta'al tu
kaajil Halachó.

Ts'íibta'an tumen: María Dolores Kú Yah

U áanalte'il u xookil maaya – Libro de lectura en maya.
Tercer y cuarto grados, Dirección General de Educación Indígena,
SEP, México, 2004, pp. 58-59.

Xok le ts'íiba' "Lela' bey úuchika'".

K'a'ajak teche':

Le *pronombre demostrativo*'obo' ku ya'alik to'on tak
tu'ux yaan le máako'ob, ba'alche'ob wa ba'alo'ob k
a'aliko'.

4. Ts'íibt ba'ax ta na'ataji'.

1. Xok le ts'íiba'.

Paal: ¡Chiich! jáan tsikbalt ten bix úuchik ma' u kíimil le máako'ob bisa'ab u yotocho'ob táanxel tu'uxil ka jtaal le chak ik'alo'.

Chiich: Ma' jach k'aja'an ten bix úuchiki', chéen k'aja'an ten u ya'ala'ale' le máako'obo' ma' bin u yojelo'ob ba'ax ku yúuchul le k'iinajeako'... ba'ale' le ka jch'éen u jaats' u yiik'alo'... tu je'ajo'ob u joolnajil u yotocho'obe' leti' ka tu yilajo'ob ma' tu kaajal yano'obi', tumen u yiik'al le chak ik'al jbiso'ob táanxel lu'umilo'. Ba'ax u jak' óolil tak bejla'e', mixba'al j-úuch ti' le najo' mix ti' le máako'ob yaan ichil ka'acho'.

Paal: Ba'ax uláak' j-úuchij.

Chiich: Ma', ma' táan u jach k'a'ajal ten uláak' ba'al.

1. Múul tsikbalt le k'áatchi'oba' ka a núuko'ob.

Ba'ax taak u yojéeltik le paalo'.

Yaan wáaj ba'ax a wojel yo'olal le ba'ax j-úucho'.

Wa ts'íibta'ane' je'el wáaj u yutstal ta t'aan a xokik bix úuchike'. _____

Ba'axten

Ba'axo'ob je'el u páajtal a tsikbaltik ti' uláak' máako'ob ti' le ja'abo'ob kun taalo'.

2. Xok le ts'íiba'. Il a wilej... (I tahoma) yéetel k'ajóolt bix tsola'anil ba'ax ku ts'aik ojéeltbil.

Xk'u'ukil Kaan Fulgencio Noh

Way ti' le k lu'uma' yaan nukuch kaano'ob u k'aaba'obe' kankuch kaba'ob, leti'obe' jumpáay ti' le ochkaano'ob ku ya'ala'alo'. Le kaano'ob je'elo' ku jach nuuktalo'ob, tumen ku jach xáantal u kuxtalo'ob way yóok'ol kaabe'. Ken u chuk 50 ja'ab ti'obe' ku yokol u je'elsubao'ob Ichil áaktun.

Yaan máax a'alike' wa bin ka k'uchuk jóok'ol le ba'alche'obo' je'el u jaantiko'ob tak máake'. Uláak' 50 ja'ab ku bin p'áatal ichil le áaktuno' utia'al túun u chukik 100 ja'ab ti'. Ken u chuk 100 ja'ab ti'obe' ku chu'umpajal u jóok'ol u xiik'o'ob yéetel u k'u'uk'melo'ob. Ken u yu'ubo'ob je'el u béeytal u xik'nalo'obe' yaan u beetiko'ob, ba'ale' chéen tu *mesil septiembre* je'el u páajtal u jóok'olo'obe'.

Lelo' jump'éeel ba'al jach jaaj, tumen yaan máax ts'o'ok u yilik. Tumen ma' jump'éeel ba'al chéen ku tukulta'al wa yaani', jjach ucha'an!, tumen leti'obe' ku máano'ob tu paach le nookoyo'ob te' ka'analo'.

Je'el tu'uxak ka u jut jump'éeel u k'u'uk'mel wa jump'éeel u tso'otsele' kéen líik'ik u yáalkabe' juntúul kéej, juntúul kitam wa je'el ba'axak u k'áate', ba'ale' yaan u suut ba'alche'il. Lela' leti' ku líik'il u beet beyo'. Kéen u chuk tak óoxp'éeel *semana* jo'op'ok u máan tu paach le múuyalo'obo', ku bin u ts'amuba ichil jump'éeel noj k'áa'náab. Ku tsikbalta'ale', ma'ili' k'uchuk ichil u ja'il le k'áa'nabo', lela' ts'o'ok u líik'il utia'al machik xan.

Le kéen ma'achak tumen le k'áa'nabo', ma' táan u seen xáantale' ku jelpajal u wiinkilil, ku suut *tiburónil*. Chéen ja'alil' bey je'el u páajytal u chu'ukul wa u kíinsa'alo'. Ti' túun ku ts'o'okol u kuxtal le nukuch kaano'obo' chéen tu *mesil septiembre* ku na'akalo'ob xik'nal te' ka'ano'.

Terán, Silvia. *Relatos del Centro del Mundo-U Tsikbalo'obi Chuumuk Lu'um*, México, Gobierno del Estado de Yucatán, SEP, Instituto de Cultura de Yucatán, pp. 86-89.

3. Ts'íibnen yóok'ol le t'o'olo'oba'.

Bix le ts'íib táant a xokika'.

Bix tsola'anil tuláakal ba'ax ku yúuchul ti' le tsikbalo'.

Ba'ax u jela'anil ti' le uláak' ts'íibo'ob ts'o'ok a xokiko'.

K'a'ajak teche':

Le *narración*o' u tsikbalil jump'éeel wa ya'abkach ba'alo'ob. Te'elo' ku tso'olol tuláakal ba'ax ku yúuchul yo'olal u ts'aik ojéeltbil jump'éeel túumben ba'al. Je'el u páajtal u tso'ololo'ob je'el bix úuchik le ba'alo'obo', wa ku tso'olol je'el bix u k'áat u yuumil le tsikbalo': sajakil, ja'ak'esaj óol, ichil uláak' ba'alo'ob.

Yaan u jejeláasil le tsikbala':

Ichil le tsikbal *subjetivo*o' le máax tsikbaltiko' juntúul ti' le máako'ob ku jóok'olo'ob ti' le tsikbalo'.

Ti' le *objetivo*o' le jtsikbalo' leti' le máax ilik tuláakal le ba'axo'ob ku yúuchulo'.

Le úuchben tsikbalo', ku ya'alik waba'ax ts'o'ok u yúuchul. Le jach jaaj ku yúuchulo' ku tsolik ba'alo'ob je'el bix u yúuchul bejla'a'.

Le chéen tu tuukul máak yano' ku ya'alik ba'alo'ob ma' jaaji' tumen ma'atech u yúuchulo'ob.

Le jejeláas tsikbalo'oba' je'el u páajtal u xa'ak'pajalo'obe', chéen le tsikbal jach jaaj ku yúuchul ma' táan u xa'ak'pajal yéetel le chéen tu tuukul máak yano'.

Utia'al ka páajchajak u beeta'al jump'éel ma'alob tsikbale' k'a'abéet:

- a) K ilik ba'axo'ob ku yúuchul.
- b) K yéeyik ba'axo'ob jach unaj o yojéelta'al yéetel k tselik ba'axo'ob ma' unaji'.
- e) K tsolik tu beel tuláakal le ba'axo'ob ku yúuchulo' yo'olal ma' u beetik u náakal u yóol le máax kun xokiko'.

4. Beet jump'éel tsikbal.

Káajes a ts'íib ikil a ts'aik tu tsoolol tuláakal a tuukulo'ob. Áantaba yéetel le ba'axo'ob ku k'áata'al techa'.

Ba'ax jejeláas tsikbalil a k'áat a ts'íibtej.

Ba'axo'ob ken a tsikbaltej. Bix u káajal yéetel bix u ts'o'okol.

Bix le máako'ob, ba'alche'ob wa ba'alo'ob kun jóok'olo'ob ichilo'. Ba'ax ku beetiko'ob.

5. Ts'íibt a tsikbal.

6. Xak'alxokt yéetel utskiint a tsikbal je'el bix u tso'olol tech te'ela'.

a. Yo'olal ba'ax ku ts'aik ojéeltbil.

- ▶ Le ts'íibo' yaan u jo'ol k'aaba'.
- ▶ Le u tsoolil ba'axo'ob ku yúuchulo' ku beetik u na'ata'al ma'alob le tsikbalo'.
- ▶ Ka wa'alik bix le máako'ob, ba'alche'ob wa ba'alo'ob ku jóok'olo'ob ti' a tsikbalo'.
- ▶ Ka k'ajóoltik u jach k'a'abéetil jujuntúul ti' le máaxo'ob ku táakpajalo'ob ti' a tsikbalo'.
- ▶ Bix a káajesik a tsolik tuláakal le ba'axo'ob ku yúuchulo'.
- ▶ Ka wa'alik bix u ts'o'okol a tsikbalo'.

b. Yo'olal ts'íib tu beel.

- ▶ Ka meyajtik nukuch letrao'ob:
 - Ken a káajes a beet jujunjaats ts'íib.
 - Ti' u k'aaba' máako'ob wa kaajo'ob.
 - Kéen ts'o'okok a ts'íibtik jump'éel punto (.).
- ▶ Ka ta ts'íibtaj le t'aano'obo' ma'alob:
 - Ta meyajtil u jejeláasil a, e, i, o, u.
 - Ta meyajtil apóstrofo (').
 - Ta ts'íibtajil le pronombre demostrativo'obo'.
 - Ta ts'íibtajil u bixil waba'axo'ob.

7. Ts'íibt tu ka'atéen a tsikbal ta pikil ju'un ikil a beetik tuláakal le utskiinajo'ob k'a'abéet ti'o'.

8. Xok ti' juntúul a wéet xook, ku ts'o'okole' ka k'áatik ti' wa ma' náaksa'ab u yóoli' wa ba'ax ku binetik ti' yo'olal ma' u náaksik u yool máak.

U ch'a'atuukulil maaya t'aan.

1. Il a wil... (I tahoma) le oochelo'oba' ka a chukbes u k'aaba'ob yéetel a'a, i'i, o'o wa a', i', o'.

ch i'i k
i'i wa i'

puks _____ k'al
i' wa i'i

sín _____ n
a' wa a'a

b _____ ts'
a'a wa a'

m _____ l

o' wa o'o

2. Il a wil (I tahoma) ba'ax ta yáax ts'íibtaj ti' óoxp'éeel xook yo'olal ba'axten ku ts'íibta'al a'a, e'e, i'i, o'o, u'u beyxan a', e', i', o', u'. Wa yaan waba'ax ku binetike' ts'íibt wa ka tukultik k'a'abéet.

This image shows a full page of blank graph paper. The grid consists of small, uniform squares formed by thin, light blue lines. There are no margins, text, or other markings on the page.

1. K'a'ajes yéetel ts'íibt yóok'ol le t'o'olo'oba' ba'ax jump'éeel *pronombre demostrativo*.

2. Il a wil... (I tahoma) le oochelo'oba', ku ts'o'okole' ka chukbesik le xóoxot' ts'íibo'ob yéetel lela', lelo', lelo'oba' wa lelo'obo'.

_____ in suku'un.

_____ in báaxalo'ob.

Kin xokik yéetel kin ts'íibtik in t'aan. Maaya

_____ k otoch.

_____ a xanabo'ob.

3. Beet óoxp'éel xóoxot' ts'íibo'ob tu'ux ka yanak
a ts'íibtik lela', lelo', lelo'oba' wa lelo'obo'.

Utia'al k'a'ajesbil:

Lela', lelo'oba', t'aano'ob ku ya'alik to'one' juntúul máak, jump'éeel ba'al wa juntúul ba'alche'e' jach naats' yanil ti' le máax ku t'aano'.

Lelo' yéetel lelo'obo', ku ya'alik to'one' juntúul máak, jump'éeel ba'al wa juntúul ba'alche'e' ku yila'al yéetel ma' jach naats' yanil ti' le máax ku t'aano'.

Kaxant ti' u áanalte'il a xooke' xóoxot' ts'íibo'ob yaan ti'ob le t'aano'oba': lela', lelo'oba', lelo' yéetel lelo'obo'.

1. Ti' le xooka' t ilaj junwáal nojoch ju'un yéetel jump'éeel tsikbal. Ts'íibt óoxp'éeel xóoxot' ts'íibo'ob tu'ux ka wa'alik bix le ts'íibo'ob ts'o'ok a xokiko'.

Junwáal nojoch ju'un

Tsikbal

2. Núuk le k'áatchi'oba', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik yéetel a wéet xooko'ob.

Ba'ax u jela'anilo'ob.

Ba'ax k'iin yéetel tu'ux ku k'a'abéetchajalo'ob.

Ba'ax o'olal ku ts'íibta'alo'ob.

5. Ba'ax ku ts'aik ojéeltbil u tsoolil u k'ajláayil kaaje' ku tso'olol:

- () Je'el bix káajike' tak úuchik u ts'o'okol.
- () Jump'éeel tsikbal ti' oksaj óolal yo'olal bix úuchik u káajal yóok'ol kaab.
- () Ku ya'alik bix úuchik le ba'alo'obo' yéetel bix le máako'ob jach k'a'abéet u k'ajóolta'alo'obo'.

6. Le xook ku beeta'al k'a'amo':

- () Chéen ch'a'abil in beetik tumen kin xokik ya'ab u téenel ma'ili' in xok k'a'ame'.
- () Istikyaj in beetik tumen jujump'éeelil in xokik le letrao'obo'.
- () Ma' táan in jelbesik in t'aan ken in xok le xóoxot' ts'íibo'obo'.

7. Núuk ba'ax ku k'áata'al tech ti' jujump'éeel le toj tsolkiinta'ano'oba' je'el bix le ts'íibo'obo'.

Ts'íib	Ba'ax u biilal	Tu'ux ku meyajta'al	Ba'ax ku ts'aik ojéeltbil
Túuxtbil ju'un			
U tsoolil u k'ajláa yil kaaj			
Junwáal nojoch ju'un			
Tsikbal			

Wa táan u jach k'a'ajal tech ma'alob ba'ax ku k'áata'al teche', ts'íibt ta pikil ju'un yo'olal a xak'alxoktik tu ka'atéen tu ts'ook.

8. Ba'ax ts'íibilo'ob istikyaj in beetik.

U tsoolil u k'ajláayil kaaj.

Tsikbal.

9. Ba'axo'ob beetik u talantal in ts'íib.

a) Ma' in wojel bix unaj u ts'íibta'al waba'axi'.

b) Ma' in wojel ba'ax k'iin je'el u páajtal in meyajtike'.

c) Ma' in yáax tukultik ba'ax k'a'abéet in ts'íibtiki'.

ch) Uláak' ba'alo'ob

Yóok'ol le t'o'olo'oba' ts'íibt ba'axo'ob ku k'áata'al tech.

10. Ba'axo'ob kin beetik yo'olal in yáax tukultik ba'ax ku ts'aik ojéeltbil jump'éel ts'íibe' leti' le je'elo'oba':

1. _____

2. _____

3. _____

4. _____

5. _____

11. Utia'al in yáax tukultik ba'ax ken in ts'íibte' kin beetik:

1. _____

2. _____

3. _____

4. _____

5. _____

12. U adverbioil kúuchil yéetel u adverbioil k'íine' leti' le je'elo'oba':

13. Le t'aano'oba': lela', lelo', lelo'oba' yéetel lelo'obo', ku meyajta'alo'ob kéen:

14. Ba'ax k'a'abéet in xokik xan yo'olal in k'ajóoltik tuláakal
ba'ax ku ka'ansik le móduloo'.

15. Bix ken in beetil.

Mis notas

[illegible]

Mis notas

U k'aaba' máax ku kaambal: _____
 U yáax apellido U ka'ap'éel apellido

RFE wa CURP:

Ti' jujump'éel u jaatsil le áanalte'a', ts'íibt jump'éel ti' ba'axo'ob ts'o'ok u kanik ma'alob le máax ku kaambalo'.

Yáax jaats	U ka'ajaats
<ul style="list-style-type: none"> ■ Ku k'ajóoltik bix le ts'íibo'ob ts'o'ok u yila'alo'. ■ Ku k'ajóoltik ba'ax u biilal le ts'íibo'ob ts'o'ok u yila'alo'. ■ Ku k'ajóoltik ba'ax unaj u yojéelta'al ken u xok ts'íibo'ob. ■ Kéen xooknak k'a'ame' ku jelbesik u t'aan je'el bix unaje'. ■ Ku ts'íibtik ba'axo'ob ku yáax tukultik yo'olal u beetik jump'éel ts'íib. ■ Ku xak'alxokik yéetel ku yutskiíntik le ts'íibo'ob ku beetiko'. ■ Ku k'ajóoltik bix u meyajta'al óoxp'éel ti' le kamp'éel jejeláas t'aano'ob ts'o'ok u yila'al ti' le yáax jaatsa'. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Ku k'ajóoltik ba'ax u biilal le ts'íibo'ob ts'o'ok u yila'alo'. ■ Ku xook k'a'am yéetel ku jelbesik u t'aan je'el bix u ya'alik le ts'íibo'. ■ Ku yáax tukultik ba'ax ku ts'aik ojéeltbil jump'éel ts'íib ma'ili' u xoke'. ■ Ku na'atik ba'ax ku ts'aik ojéeltbil le ts'íibo'ob ku xokiko'. ■ Ku yáax tukultik le ts'íib ken u beeto'. ■ Ku xak'alxokik yéetel ku yutskiíntik le ts'íibo'ob ku beetiko'. ■ Ku k'ajóoltik bix le ts'íibo'ob ts'o'ok u yila'alo'. ■ Ku k'ajóoltik bix u meyajta'al óoxp'éel ti' le kamp'éel jejeláas t'aano'ob ts'o'ok u yila'al ti' le ka'ajaatsa'.
Kin ts'aik ojéeltbile' ts'o'oksa'ab tu beel le yáax jaatsa'.	Kin ts'aik ojéeltbile' ts'o'oksa'ab tu beel le ka'ajaatsa'.
U k'iinil	U k'iinil
U k'aaba' yéetel u joronts'íib k'aaba' le jka'ambesajo'	U k'aaba' yéetel u joronts'íib k'aaba' le jka'ambesajo'

En este material encontrarás diferentes actividades con el propósito de continuar el aprendizaje de la lectura y escritura, además descubrirás los diferentes usos de la escritura que puedes darle a tu lengua. Recuerda que ésta sirve cuando la usas.

Ichil le nu'ukul beeta'ana', yaan a wilik u jejeláasil meyajob utia'al u bin a kanik xook yéetel ts'íib, yaan a wilik xan u jejeláasil u k'a'abéetkunsal ts'íib ich maaya. K'a'ajak teche' a t'aane' ku k'a'abéettal kéen meyajnak tech utia'al a ts'íib.

Ku ts'a'abal siibil
DISTRIBUCIÓN GRATUITA